PRAYAAS

PRAYAAS TIMES

CA CAPSULE
SEPTEMBER SECOND WEEK
UPSC/MPSC 2025-26
(मराठी माध्यम)

UPSC/MPSC

Marathi / English Medium

PRAYAAS

ANTHROPOLOGY OPTIONAL	PSIR OPTIONAL	GEOGRAPHY OPTIONAL	AGRICULTURE OPTIONAL	SOCIOLOGY OPTIONAL
AISHWARYA MADAM	DHANANJAY SIR	AADITYA SIR	CHAITANYA SIR	ONKAR SIR

Batch Features:

- **Expert Faculty & Personal Mentorship**
  Each subject is led by experienced mentors who provide personalized guidance and support, including doubt-solving and one-on-one mentorship.

- **Structured & Comprehensive Study Material**
  Ready-to-use, exam-focused notes/booklets prepared with relevant examples, case studies, and diagrams. No need to refer to multiple sources.

- **Answer Writing Practice**
  All batches emphasize daily and/or weekly answer writing, integrated with class topics to build exam-oriented skills.

- **Strategic Integration with GS/Ethics/Essay**
  Smart linkage of optional subject content with General Studies, Ethics, and Essay to ensure broader relevance in Mains answers.

ADMISSION OPEN NOW

Contact Us
7378743031 | 7767073031

PRAYAAS EDUCATION
Above Axis Bank Loan Centre, Office 301a,
301 Second Floor Sterling Plaza, J M Road, Pune.

अनुक्रमणिका

सामान्य अध्ययन – I *1*

1.1 भारताचे पहिले राष्ट्रीय भू-औष्णिक ऊर्जा धोरण (India's First National Policy on Geothermal Energy) **1**

भारतातील भू-औष्णिक ऊर्जेची क्षमता (Geothermal Energy Potential in India) . 1

भारताच्या पहिल्या भू-औष्णिक ऊर्जा धोरणातील प्रमुख तरतुदी (Salient Provisions of India's First Geothermal Energy Policy) 1

भारताच्या नव्याने सुरू केलेल्या भू-औष्णिक ऊर्जा धोरणाचे महत्त्व (Significance of India's Recently Launched Geothermal Energy Policy) 2

पुढील आव्हाने (Challenges Ahead) 2

पुढील मार्ग (Way Forward) 2

निष्कर्ष (Conclusion) 3

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice): 3

सामान्य अध्ययन –III *4*

३.१ भारतात परकीय भांडवल प्रवाहातील घटता कल (Declining Trend of Foreign Capital Inflows in India) **4**

भारताची वाढ विरुद्ध गुंतवणुकीची वास्तवस्थिती (India's Growth vs Investment Reality): 4

परकीय गुंतवणूकदारांची भावना कमकुवत होण्याची कारणे (Reasons for Weak Foreign Investor Sentiment) 4

घटणाऱ्या भांडवलाच्या प्रवाहाचे परिणाम (Implications of Declining Capital Inflows) 5

परकीय गुंतवणूकदारांचा विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी शासनाचे उपाय (Government Measures to Revive Foreign Investor Confidence) 6

निष्कर्ष: 7

सरावासाठी प्रश्न: 7

३.२ सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) अधिनियम, 1958 (Armed Forces Special Powers Act – AFSPA, 1958) **7**

AFSPA **चा इतिहास** (History of AFSPA): 7

अलीकडील निर्बंध आणि रद्दबातल प्रकरणे (Recent Impositions and Withdrawals): 7

AFSPA **ची प्रमुख वैशिष्ट्ये** (Features of AFSPA): 8

AFSPA **चे सकारात्मक परिणाम** (Positive Implications of AFSPA): 8

AFSPA संदर्भातील आव्हाने (Challenges of AFSPA): 9

जीवन रेड्डी समितीच्या शिफारशी (Recommendations of Jeevan Reddy Committee) 9

पुढील मार्ग (Way Forward) 9

निष्कर्ष: 10

PYQ: 10

३.३ BBNJ: सागरी करार (The High Seas Treaty) **10**

खोल समुद्र म्हणजे काय? (What are High Seas?) 10

महत्त्व (Significance): 11

धोके (Threats): 11

खोल समुद्रावरील करार (High Seas Treaty): 11

BBNJ **कराराची प्रमुख वैशिष्ट्ये** (Key Features of the BBNJ Treaty): 12

BBNJ **कराराचे महत्त्व**: 12

BBNJ **कराराशी संबंधित समस्या** (Issues with the BBNJ Treaty): 12

आव्हानांचा सामना करण्यासाठीचे उपाय: 13

निष्कर्ष: 13

PYQ: 13

प्रयास शॉर्ट्स UPSC आणि MPSC *15*

1. स्वच्छ वायु सर्वेक्षण 2025 पुरस्कार (Swachh Vayu Sarvekshan 2025 Awards) **15**

2. ॲडफॅल्सिवॅक्स मलेरिया लस (AdFalciVax Malaria Vaccine) **15**

3. एंटरॉमिक्स mRNA कॅन्सर लस (Enteromix mRNA Cancer Vaccine) **15**

3.1 **लसीचे प्रकार** (Types of Vaccines – General Classification): 16

4. मायक्रो-OLED डिस्प्ले तंत्रज्ञान (Micro-OLED Display Technology) **16**

4.1 OLED (Organic Light-Emitting Diode) 16

5. आंतरराष्ट्रीय अवकाश परिषद 2025 (International Conference on Space 2025) **16**

6. आंतरराष्ट्रीय इलेक्ट्रोटेक्निकल आयोग 2025 (International Electrotechnical Commission 2025) **16**

6.1 **भारतीय मानक ब्युरो** (About Bureau of Indian Standards – BIS) 17

7. खाते एकत्रीकरण प्रणाली (Account Aggregator) **17**

8. ग्रे रायनो घटना (Grey Rhino Event): **17**

9. स्कारबरो शोल (Scarborough Shoal) **17**

10. जागतिक मुष्टियुद्ध अजिंक्यपद स्पर्धा 2025 (World Boxing Championships 2025) **18**

11. लंगखुन महोत्सव (Langkhun Festival) **18**

12. कायमस्वरूपी रोखे (Perpetual Bonds) **18**

13. पिंक टॅक्स (Pink Tax) **19**

प्रयास शॉर्ट्स - MPSC लक्षवेध *20*

1. आंतरराष्ट्रीय (International) **20**

1.1 **नेपाळमध्ये पहिल्या महिला पंतप्रधान – सुशीला कार्की तात्पुरत्या पंतप्रधानपदी** (Nepal to Get First Woman Prime Minister as Sushila Karki Set for Oath as Interim Leader) 20

2. राज्य (State) **20**

2.1 **हिमाचल प्रदेश 'पूर्ण साक्षर राज्य' घोषित** (Himachal Pradesh Becomes a 'Fully Literate State') 20

3. महाराष्ट्र (Maharashtra) **20**

3.1 **लघुउद्योग कर्ज वितरणात महाराष्ट्र आघाडीवर – SIDBI–CRIF अहवाल** (Maharashtra Leads the Market for Small Business Credit: SIDBI–CRIF Report) 20

3.2 **नाशिकमध्ये मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी** CPRI **ची चाचणी प्रयोगशाळेचे उद्घाटन केले (**Maharashtra CM Inaugurates CPRI's Testing Lab in Nashik) 20

4. **संरक्षण (Defence)**.. **20**

4.1 भारत–रशिया बहुराष्ट्रीय संयुक्त सैन्य सराव 'ZAPAD 2025' (India–Russia Multilateral Joint Military Exercise ZAPAD 2025) 20

4.2 **भारताने 'आदि संस्कृती' – जगातील पहिले डिजिटल आदिवासी विद्यापीठ सुरू केले (**India Launches World's First Digital Tribal University 'Adi Sanskriti').. 21

4.3 **भारताचा रोम येथे** 4 **थ्या कोस्ट गार्ड ग्लोबल शिखर परिषदेमध्ये सहभाग** (India Participates in 4th Coast Guard Global Summit in Rome) 21

5. **पुरस्कार (Award)**.. **21**

5.1 **भारतीय चित्रपट दिग्दर्शिका अनुपर्णा रॉय यांना** 82 **व्या व्हेनिस चित्रपट महोत्सवात सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक पुरस्कार मिळाला (**Indian Filmmaker Anuparna Roy Wins Best Director Award at 82nd Venice Film Festival)......... 21

6. **क्रीडा (Sport)** **21**

6.1 भारताने हॉकी पुरुष आशिया कप अजिंक्यपद 2025 जिंकले (India Wins Men's Asia Cup Hockey Championship 2025) 21

6.2 आयसीसीने 13**व्या महिला विश्वचषकासाठी 'विल टू विन' अभियान सुरू केले (**ICC Launches 'Will to Win' Campaign for 13th Women's World Cup) 21

7. **महत्त्वाचे दिवस (Important Day)** **22**

राष्ट्रीय वन शहीद दिन – 11 सप्टेंबर 2025 (National Forest Martyrs Day – 11th September 2025) 22

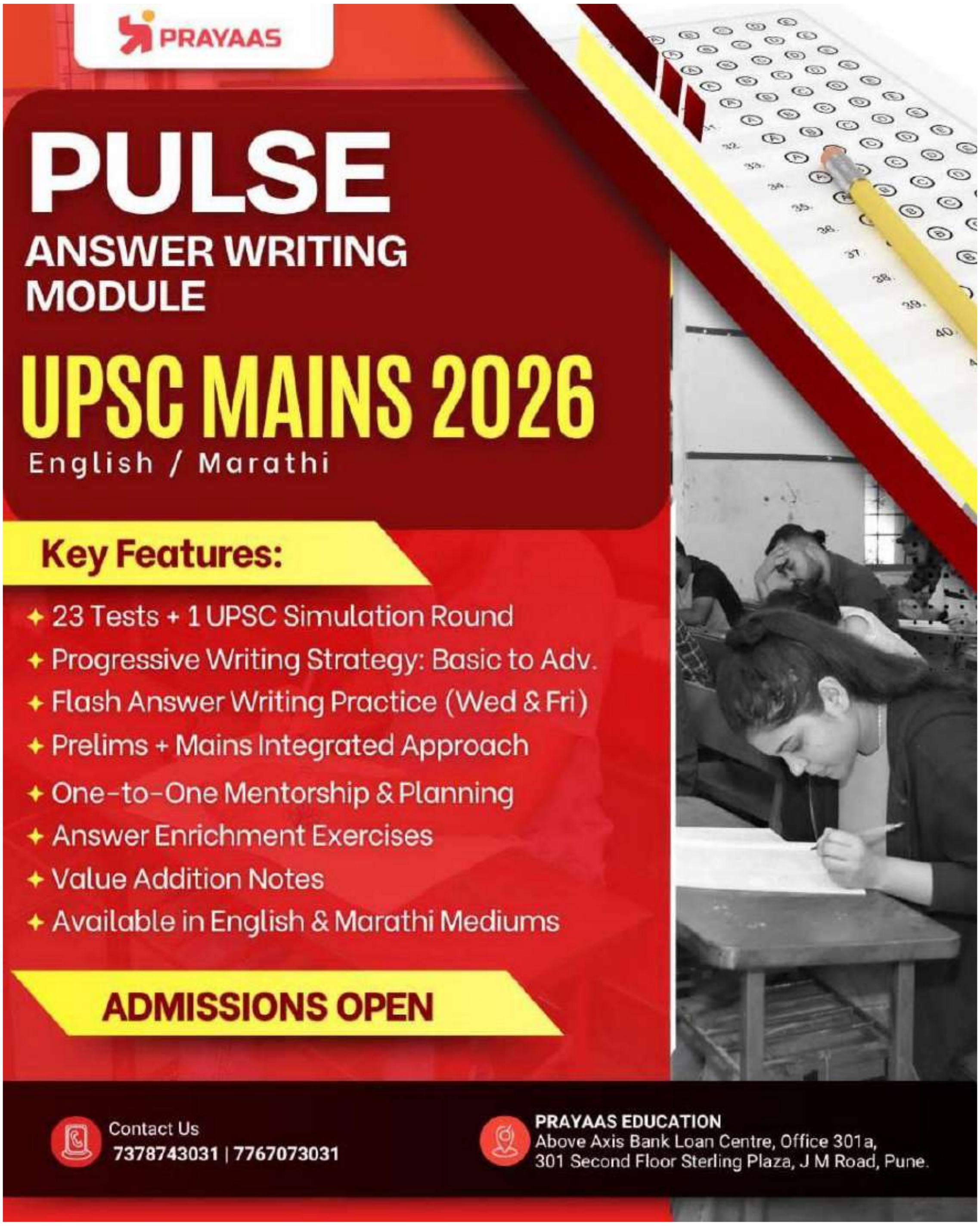

मुख्य परीक्षा

सामान्य अध्ययन – I

1.1 भारताचे पहिले राष्ट्रीय भू-औष्णिक ऊर्जा धोरण (India's First National Policy on Geothermal Energy)

बातमीचा संदर्भ (News Context)

- नवीकरणीय आणि अक्षय ऊर्जा मंत्रालयाने (MNRE) भारताचे पहिले **राष्ट्रीय भू-औष्णिक ऊर्जा धोरण** सुरू केले आहे, ज्याचा उद्देश सौर आणि पवन ऊर्जेपलीकडे **अक्षय ऊर्जेच्या मिश्रणाचा विस्तार करणे** हा आहे.

भारतातील भू-औष्णिक ऊर्जेची क्षमता (Geothermal Energy Potential in India)

- MNRE आणि भूवैज्ञानिक सर्वेक्षण विभाग (GSI) यांच्या मूल्यमापनानुसार, **भारतामध्ये सुमारे 10,000 ते 10,600 मेगावॅट इतकी अंदाजित भू-औष्णिक ऊर्जा क्षमता** आहे.
- भूवैज्ञानिक सर्वेक्षण विभागाने **देशभरात 381 भू-औष्णिक स्थळे** (किंवा उष्णता-विषम क्षेत्रे) शोधली आहेत, जी प्रामुख्याने **भूकंपीय क्रियाशीलता आणि ज्वालामुखी प्रणालींशी संबंधित** आहेत.
- ही स्थळे **10 प्रमुख भू-औष्णिक प्रांतांमध्ये** विभागली गेली आहेत — लडाख, हिमाचल प्रदेश, उत्तराखंड, झारखंड, गुजरात, छत्तीसगड, ओडिशा, महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश आणि अंदमान-निकोबार बेटे.
- भारतात सुमारे **340 ते 380 उष्ण झरे** आहेत, ज्यांचे **पृष्ठीय तापमान 32°C ते 97°C** दरम्यान असते. यापैकी अनेक झरे **वीज निर्मिती आणि थेट वापरासाठी** उपयुक्त आहेत.
- उच्च क्षमतेच्या प्रदेशांमध्ये **लडाखमधील पूगा व्हॅली आणि चुमाथांग, हिमाचल प्रदेशातील माणिकरण, उत्तराखंडमधील तपोवन, गुजरातमधील उनाई**, आणि **झारखंडमधील सूरजकुंड** यांचा समावेश होतो.

भारताच्या पहिल्या भू-औष्णिक ऊर्जा धोरणातील प्रमुख तरतुदी (Salient Provisions of India's First Geothermal Energy Policy)

- **खुली गुंतवणूक व्यवस्था (Open Investment Regime):** भू-औष्णिक ऊर्जा प्रकल्पांमध्ये 100% परकीय थेट गुंतवणुकीस (FDI) परवानगी दिली आहे, ज्यामुळे जागतिक सहभाग आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणाला प्रोत्साहन मिळेल.
- **सर्वसमावेशक आर्थिक सहाय्य (Comprehensive Fiscal Support):** खासगी आणि आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी करामध्ये सुट, आयात शुल्क माफी, सवलतीच्या कर्ज योजना आणि व्यवहार्यता अंतर निधी (Viability Gap Funding) प्रदान केले जातील.
- **प्रकल्पाचा दीर्घ कालावधी (Long-Term Project Tenure):** भू-औष्णिक संसाधनांच्या सातत्यपूर्ण व्यवहार्यतेच्या आधारे 30 वर्षांची प्रारंभिक कार्यकालीन परवानगी दिली जाईल, जी वाढवता येऊ शकते.
- **सहभागी संसाधन विकास (Collaborative Resource Development):** तेल, वायू आणि खनिज क्षेत्रातील स्थापन कंपन्यांसोबत संयुक्त उपक्रमांना प्रोत्साहन देण्यात येईल, ज्यायोगे अन्वेषणातील तज्ज्ञता आणि विद्यमान पायाभूत सुविधांचा लाभ घेता येईल.
- **शाश्वत मालमत्तेचा पुनर्वापर (Sustainable Asset Repurposing):** बंद तेल आणि वायू विहिरींना उत्पादनक्षम भू-औष्णिक विहिरींमध्ये रूपांतरित करण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल, ज्यायोगे जमिनीचा आणि संसाधनांचा अपव्यय कमी होईल.

- **तंत्रज्ञान-आधारित अनुप्रयोग (Technology-Driven Applications):** औद्योगिक क्षेत्रे आणि इमारतींमध्ये हीटिंग आणि कूलिंग प्रणालींची कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी ग्राउंड सोर्स हीट पंप (Ground Source Heat Pumps) तंत्रज्ञानाचा प्रसार करण्यावर भर देण्यात येईल.

भारताच्या नव्याने सुरू केलेल्या भू-औष्णिक ऊर्जा धोरणाचे महत्त्व (Significance of India's Recently Launched Geothermal Energy Policy)

- **भारतातील अक्षय ऊर्जा मिश्रणाचे विविधीकरण (Diversifies India's Renewable Energy Mix):** हे धोरण सौर आणि पवन ऊर्जेच्या वर्चस्वापलीकडे जाऊन, स्थिर आणि बेस-लोड अक्षय ऊर्जेचा स्रोत म्हणून भू-औष्णिक ऊर्जेचा समावेश करते.
- **स्वच्छ ऊर्जा संक्रमणाला गती (Accelerates Clean Energy Transition):** कमी उत्सर्जन असलेल्या भू-औष्णिक ऊर्जेला प्रोत्साहन देऊन, हे धोरण भारताच्या 2070 पर्यंतच्या नेट-झिरो उत्सर्जन उद्दिष्टाला थेट पाठिंबा देते.
- **गुंतवणूक आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणास प्रोत्साहन (Encourages Investment and Technology Transfer):** 100% FDI आणि वित्तीय प्रोत्साहने यामुळे जागतिक गुंतवणूकदार आणि आधुनिक भू-औष्णिक तंत्रज्ञानाच्या अनुकूलनास चालना मिळेल.
- **देशांतर्गत भूवैज्ञानिक क्षमतेचा वापर (Utilises Domestic Geological Potential):** हे धोरण भारतातील 10 भू-औष्णिक प्रांतांतील 381 उष्ण झऱ्यांचा उपयोग करण्यासाठी एक संरचित मार्गनकाशा उपलब्ध करून देते, ज्यामुळे प्रादेशिक ऊर्जा संधींचा विकास होईल.
- **जीवाश्म इंधनांवरील अवलंबित्वात घट (Reduces Dependence on Fossil Fuels):** कोळशावर आधारित वीजेच्या जागी स्वच्छ भू-औष्णिक ऊर्जा वापरास प्रोत्साहन दिले जाईल, ज्यायोगे दीर्घकालीन कार्बन तीव्रता कमी होईल.
- **दुर्गम भागांतील आर्थिक विकासाला चालना (Promotes Economic Development in Remote Areas):** लडाख, हिमाचल प्रदेश आणि गुजरातसारख्या प्रदेशांवर लक्ष केंद्रीत करून, स्थानिक रोजगार, पायाभूत सुविधा आणि ग्रामीण विद्युतीकरणाला चालना मिळेल.
- **औद्योगिक स्पर्धात्मकतेत वाढ (Boosts Industrial Competitiveness):** हे धोरण उत्पादन, कोल्ड स्टोरेज आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता आधारित डेटा केंद्रांसारख्या ऊर्जा-गहन क्षेत्रांसाठी विश्वासार्ह आणि सातत्यपूर्ण वीजपुरवठा सुनिश्चित करते.
- **विद्यमान मालमत्तेच्या कार्यक्षम वापरास प्रोत्साहन (Encourages Efficient Use of Existing Assets):** बंद पडलेल्या तेल आणि वायू विहिरींच्या पुनर्वापरास प्रोत्साहन देऊन अन्वेषण खर्च कमी केला जाईल आणि शाश्वत संसाधन वापर सुनिश्चित केला जाईल.
- **ऊर्जा सुरक्षेत वाढ (Enhances Energy Security):** हे धोरण हवामानावर अवलंबून नसलेला अक्षय ऊर्जा स्रोत उपलब्ध करून देते, ज्यामुळे ग्रिड स्थिरता आणि लवचिकता सुधारते.
- **जागतिक अक्षय ऊर्जा प्रवाहाशी सुसंगती (Aligns with Global Renewable Trends):** या धोरणामुळे भारत अमेरिका, इंडोनेशिया आणि फिलिपाइन्ससारख्या प्रमुख भू-औष्णिक देशांच्या बरोबरीने जागतिक स्वच्छ ऊर्जा नेतृत्वात आपले स्थान मजबूत करू शकतो.

पुढील आव्हाने (Challenges Ahead)

- **उच्च भांडवली आणि अन्वेषण खर्च (High Capital and Exploration Costs):** खोल विहिरी खोदणे, संसाधन नकाशांकन आणि अन्वेषणासाठी मोठ्या प्रमाणात प्रारंभिक गुंतवणुकीची आवश्यकता असते, ज्यामुळे अनेकदा खासगी सहभाग कमी राहतो.
- **भूवैज्ञानिक आणि संसाधन अनिश्चितता (Geological and Resource Uncertainty):** प्रत्यक्ष भू-औष्णिक क्षमता केवळ सखोल खोदकामानंतरच निश्चित करता येते, ज्यामुळे प्रारंभिक टप्प्यातील प्रकल्प जोखमीचे आणि वेळखाऊ ठरतात.
- **तांत्रिक आणि पायाभूत सुविधांतील तुटवडा (Technological and Infrastructure Gaps):** सध्या भारताकडे प्रगत भू-औष्णिक ड्रिलिंग तंत्रज्ञान, कुशल मनुष्यबळ आणि दुर्गम भागांतील वीज प्रसारणाची पायाभूत सुविधा यांचा अभाव आहे.
- **धोरणात्मक आणि नियामक समन्वय (Policy and Regulatory Coordination):** यशस्वी अंमलबजावणीसाठी MNRE, राज्य सरकारे, नियामक संस्था आणि खासगी गुंतवणूकदारांमधील अखंड समन्वय आवश्यक आहे, जो अजूनही एक महत्त्वाचे आव्हान आहे.
- **मर्यादित जागरूकता आणि गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास (Limited Awareness and Investor Confidence):** भारतात मोठ्या प्रमाणात निश्चित झालेल्या भू-औष्णिक प्रकल्पांचा अभाव असल्यामुळे गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास कमी आहे आणि सामान्य जनतेमध्ये आर्थिक व पर्यावरणीय फायद्यांविषयी मर्यादित समज आहे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- लडाख, हिमाचल प्रदेश आणि गुजरातमध्ये प्रायोगिक प्रकल्प सुरू करणे.
- प्रगत ड्रिलिंग तंत्रज्ञान आणि तंत्रज्ञान हस्तांतरणासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवणे.

- MNRE अंतर्गत स्वतंत्र भू-औष्णिक मोहीम राबवणे किंवा संस्था स्थापन करणे.
- भू-औष्णिक ऊर्जेला हीटिंग, औद्योगिक कूलिंग आणि हरितगृह अनुप्रयोगांशी एकत्रित करणे.
- खासगी आणि परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन आणि जोखीम कमी करण्याच्या उपाययोजना प्रदान करणे.

निष्कर्ष (Conclusion)

- **राष्ट्रीय भू-औष्णिक ऊर्जा धोरण** हे भारताच्या स्वच्छ ऊर्जा प्रवासातील एक रणनीती आहे, जी देशाच्या **अवापरित भू-औष्णिक ऊर्जेला विश्वासार्ह अक्षय स्रोतामध्ये** रूपांतरित करते.
- हे धोरण **शाश्वत, अखंड आणि कमी-कार्बन वीज निर्मितीला प्रोत्साहन** देऊन, थेट **शाश्वत विकास उद्दिष्ट (SDG) 7 — परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा** आणि **SDG 13 — हवामान कृती** साध्य करण्यात हातभार लावते. **सुसंगत धोरणात्मक पाठबळ, नवकल्पना आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य** यांच्या साहाय्याने, भू-औष्णिक ऊर्जा भारताच्या **लवचिक आणि सर्वसमावेशक नेट-शून्य धोरणाचा एक प्रमुख स्तंभ** बनू शकते.

सरावासाठी प्रश्न (Question for Practice):

- How can India’s National Geothermal Energy Policy, 2025, contribute to sustainable and reliable energy in line with the SDGs? (10 M, 150 Words)
- भारताचे राष्ट्रीय भू-औष्णिक ऊर्जा धोरण, 2025, शाश्वत आणि विश्वासार्ह ऊर्जेसाठी SDG उद्दिष्टांशी सुसंगतपणे कसे योगदान देऊ शकते? (10 गुण, 150 शब्द)

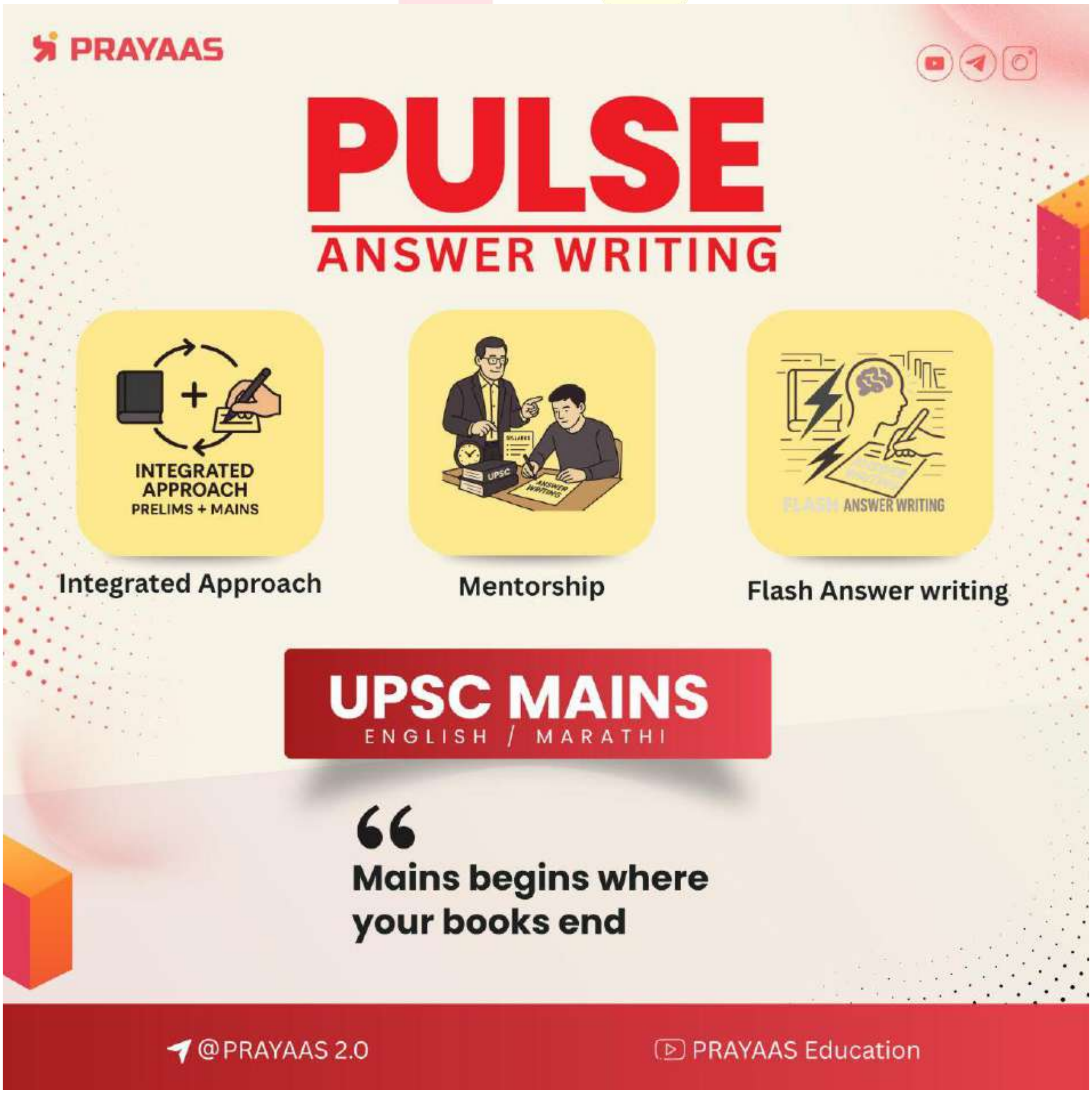

सामान्य अध्ययन –III

३.१ भारतात परकीय भांडवल प्रवाहातील घटता कल (Declining Trend of Foreign Capital Inflows in India)

बातमीचा संदर्भ (News Context):

- जगातील सर्वाधिक वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक असूनही, **भारतामध्ये परकीय भांडवल प्रवाह (foreign capital inflows)** 15 वर्षांतील नीचांकी पातळीवर पोहोचले आहेत.
- **एप्रिल–जून 2025** या कालावधीत परकीय भांडवल प्रवाहात गेल्या वर्षाच्या तुलनेत **40% घट** झाली आहे.

भारताची वाढ विरुद्ध गुंतवणुकीची वास्तवस्थिती (India's Growth vs Investment Reality):

- **2021–2024** दरम्यान भारताचा सरासरी **GDP वाढ दर (GDP growth rate) 8.2%** होता, जो **चीन (China)**, **व्हिएतनाम (Vietnam)** आणि **अमेरिका (US)** यांच्या तुलनेत अधिक होता.
- तरीही, **2024–25** मध्ये **निव्वळ भांडवली प्रवाह (net capital flows)** फक्त **$18.3 अब्ज** इतका झाला, जो **2008–09** नंतरचा सर्वात नीचांक आहे.
- गेल्या पाच वर्षांपैकी **चार वर्षांत परकीय पोर्टफोलिओ गुंतवणूकदारांनी (FPIs – Foreign Portfolio Investors)** आपले भांडवल काढून घेतले असून, फक्त **2023–24** मध्येच **$25.3 अब्ज निव्वळ प्रवाह (net inflows)** नोंदवला गेला.
- **गुंतवणूक प्रवाह (investment inflows)** घटण्याच्या पार्श्वभूमीवर, **बाह्य व्यावसायिक कर्जे (ECBs – External Commercial Borrowings)** मात्र वाढून **2024–25** मध्ये **$15.8 अब्ज** झाली आहेत, ज्यातून **इक्विटीऐवजी कर्जावर (debt rather than equity)** अवलंबित्व वाढल्याचे दिसते.
- मजबूत **आर्थिक पायाभूत घटक (growth fundamentals)** असूनही, **FDI (Foreign Direct Investment)** आणि **FPI (Foreign Portfolio Investment)** प्रवाह दोन्हीही **मंदावलेले (sluggish)** आहेत.

परकीय गुंतवणूकदारांची भावना कमकुवत होण्याची कारणे (Reasons for Weak Foreign Investor Sentiment)

- **मागील गुंतवणूकदारांचा नफा-वसूलीचा कल (Profit-Taking by Past Investors):** पूर्वीच्या खाजगी समभाग आणि उद्यम भांडवल गुंतवणुकींमधून (किरकोळ, ई-कॉमर्स, हरित ऊर्जा इ.) बाहेर काढले जात आहेत- **2024 मध्ये सुमारे $33 अब्ज** इतकी गुंतवणूक परत काढण्यात आली असून, ही प्रवृत्ती नफा मिळवण्याशी संबंधित आहे.
- **अतिमूल्यांकित शेअर बाजार: (Overvalued Stock Markets):** बाजारातील उच्च मूल्यांकनामुळे नवीन गुंतवणूक कमी आकर्षक होतात; एफ. पी. आय. पुनर्निवेशापेक्षा विक्रीला प्राधान्य देतात.
- **व्यापार तूट आणि शुल्क अनिश्चितता (Trade Deficit and Tariff Uncertainty):** भारताची **व्यापार तूट (trade deficit) 2024–25 मध्ये $287 अब्ज** इतकी झाली आहे. त्यातच **अमेरिकेने भारतीय वस्तूंवर (Indian goods) 50% आयात शुल्क (tariffs)** लावल्याने भारताच्या **निर्यात क्षमतेवर (export competitiveness)** आणि **विदेशी गुंतवणुकीवरील विश्वासावर (investor confidence)** नकारात्मक परिणाम झाला आहे.
- **कॉर्पोरेट नफ्याची असमतोल वाढ (Uneven Corporate Earnings):** भारताचा **GDP वाढीचा दर (GDP growth rate)** उच्च असूनही, **कॉर्पोरेट नफा (corporate profits)** तुलनेने मंद गतीने वाढत आहेत. त्यामुळे **दीर्घकालीन परताव्याबद्दल (long-term returns)** आणि कंपन्यांच्या **गुंतवणुकीवरील विश्वासार्हतेबद्दल (earnings reliability)** गुंतवणूकदारांमध्ये संभ्रम आहे.
- **जागतिक आणि देशांतर्गत जोखीम: (Global and Domestic Risks):** कमकुवत रुपया (₹ 88.26 $), ताठर जागतिक तरलता आणि भू-राजकीय अनिश्चिततेमुळे नवीन भांडवलाचा ओघ कमी झाला आहे.

परकीय थेट गुंतवणूक (FDI – Foreign Direct Investment)

- परकीय संस्था (foreign entity) भारतातील उत्पादक मालमत्ता किंवा कंपन्यांमध्ये (productive assets or companies) किमान 10% समभाग व व्यवस्थापन नियंत्रणासह (≥10% equity with management control) केलेली गुंतवणूक.
- दीर्घकालीन (long-term) आणि स्थिर भांडवल प्रवाह (stable capital inflow).

- मार्ग (Routes): स्वयंचलित (Automatic – मंजुरीची गरज नाही) आणि सरकारी (Government – मंजुरी आवश्यक).
- नियमन (Regulation): DPIIT (Department for Promotion of Industry and Internal Trade) आणि RBI (Reserve Bank of India).
- फायदे: तंत्रज्ञान, रोजगार आणि भांडवलाचा पुरवठा वाढतो.
- उदाहरण: टोयोटा (Toyota) किंवा ॲमेझॉन (Amazon) यांनी भारतात युनिट्स उभारले.

परकीय पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (FPI – Foreign Portfolio Investment)

- परकीय व्यक्ती किंवा निधी (foreign individuals/funds) यांच्याकडून शेअर्स, बाँड्स किंवा म्युच्युअल फंडांमध्ये (shares, bonds, mutual funds) 10% पेक्षा कमी समभाग (less than 10% equity) असलेली गुंतवणूक, नियंत्रणाविना व्यवस्थापन यंत्रणा (without control).
- अल्पकालीन (short-term) आणि चलनशील भांडवल प्रवाह (volatile capital movement).
- नियमन: SEBI (Securities and Exchange Board of India) अंतर्गत FPI Regulations, 2019.
- परिणाम: बाजारातील तरलता (liquidity) वाढवते, परंतु चलनवलयता (volatility) देखील वाढवते.
- उदाहरण: FIIs (Foreign Institutional Investors) यांनी इन्फोसिस (Infosys) किंवा रिलायन्स (Reliance) चे शेअर्स खरेदी करणे.

बाह्य व्यावसायिक कर्ज (ECB – External Commercial Borrowings)

- भारतीय कंपन्यांनी परकीय चलनात (foreign currency) व्यावसायिक उद्देशांसाठी घेतलेले परकीय कर्ज (foreign loans).
- हे समभाग नव्हे तर बाह्य कर्जाचे (external debt) स्वरूप आहे.
- नियमन: RBI द्वारे FEMA, 1999 (Foreign Exchange Management Act) अंतर्गत.
- मार्ग: स्वयंचलित (Automatic) आणि मंजुरी आधारित (Approval).
- कालावधी (Maturity): साधारणतः 3–5 वर्षे किंवा अधिक, मुख्यतः पायाभूत सुविधा (infrastructure) किंवा विस्तार प्रकल्पांसाठी (expansion projects) वापरले जाते.
- उदाहरण: एखाद्या भारतीय कंपनीने परकीय बँकेकडून कर्ज घेणे (borrowing from a foreign bank).

घटणाऱ्या भांडवलाच्या प्रवाहाचे परिणाम (Implications of Declining Capital Inflows)

- **व्यवहारतोलावरील दबाव (Pressure on Balance of Payments – BoP):** परकीय भांडवल प्रवाह कमी झाल्याने भारताचा **चालू खात्यावरील तूटीचा (current account deficit)** वित्तपुरवठा करणे कठीण बनते, ज्यामुळे **परकीय चलन साठ्यावर (foreign exchange reserves)** अवलंबित्व वाढते.
- **रुपयाच्या अवमूल्यनाची जोखीम (Rupee Depreciation Risk): डॉलरच्या प्रवाहातील घट (reduced dollar inflows)** रुपयाला अधिक कमकुवत करते — सध्या रुपया **₹88.37 प्रति डॉलर** या नीचांकावर आहे — ज्यामुळे **आयात खर्च (import costs)** वाढतात आणि **चलनवाढीचा दबाव (inflationary pressures)** निर्माण होतो.
- **वाढीसाठी वित्तीय मर्यादा (Financing Constraints for Growth):** परकीय समभाग **(equity)** आणि **कर्ज प्रवाह (debt inflows)** घटल्यामुळे भारताचा **बाह्य भांडवलातील (external capital)** प्रवेश मर्यादित होतो, ज्यामुळे **पायाभूत (infrastructure)** आणि **औद्योगिक गुंतवणूक (industrial investment)** मंदावू शकते.
- **कर्जावर अधिक अवलंबित्व (Higher Borrowing Dependence): FDI** आणि **FPI** मधील घटेमुळे कंपन्या आणि सरकार **बाह्य व्यावसायिक कर्जांवर (ECBs – External Commercial Borrowings)** जास्त अवलंबून राहतात, ज्यामुळे **जागतिक व्याजदरातील चढउतारांचा (global interest rate shocks)** धोका वाढतो.

- **बाजारातील तरलतेतील घट (Reduced Market Liquidity): FPI विक्री (FPI sell-offs)** सतत वाढल्यास **शेअर बाजारातील अस्थिरता (stock market volatility)** वाढते, **कंपन्यांचे मूल्यांकन (valuations)** घटते आणि **गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास (investor sentiment)** कमी होतो.
- **राजकोषीय स्थैर्यावर परिणाम (Impact on Fiscal Stability):** परकीय प्रवाह कमी झाल्यास **सार्वजनिक गुंतवणुकीसाठी (public investment)** राजकोषीय अवकाश (fiscal space) मर्यादित होतो, ज्यामुळे सरकारला **स्थानिक कर्जावर (domestic borrowing)** अधिक अवलंबून राहावे लागते आणि त्यामुळे **खाजगी कर्जपुरवठा (private credit)** कमी होण्याचा धोका निर्माण होतो.
- **परकीय चलन साठ्याची जोखीम (Threat to Foreign Exchange Reserves):** जर **भांडवल बाहेर जाणे (outflows)** सुरू राहिले आणि त्याला तोलणारे **नवीन प्रवाह (inflows)** मिळाले नाहीत, तर **साठा संकलनाचा वेग (reserve accumulation)** कमी होईल, ज्यामुळे **जागतिक वित्तीय अस्थिरतेविरुद्धचा भारताचा बफर (financial buffer)** कमकुवत होईल.
- **गुंतवणूकदारांचा विश्वास (Investor Perception and Confidence):** कमकुवत प्रवाह म्हणजेच **गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास (investor confidence)** कमी होत असल्याचे संकेत आहेत, ज्याचा परिणाम भारताच्या **जागतिक गुंतवणूक केंद्र म्हणून असलेल्या प्रतिमेवर (global investment image)** होतो.
- **निर्यात स्पर्धात्मकतेचा धोका (Export Competitiveness at Risk): व्यापार तूटीतील (trade deficit)** वाढ आणि **शुल्क अडथळे (tariff barriers)** — जसे की **अमेरिकेचे वाढलेले शुल्क (US tariff hikes)** — यांच्या पार्श्वभूमीवर भांडवलाच्या कमी प्रवाहामुळे **बाह्य क्षेत्रावरील ताण (external sector stress)** आणखी वाढतो.
- **दीर्घकालीन वाढीची चिंता (Long-Term Growth Concerns):** जर परकीय गुंतवणुकीतील घट कायम राहिली, तर ती भारताच्या **संरचनात्मक रूपांतर प्रक्रियेला (structural transformation)** विलंब लावू शकते, ज्याचा **रोजगार निर्मिती (job creation)**, **नवोन्मेष (innovation)** आणि **उत्पादनक्षमता वाढीवर (productivity gains)** प्रतिकूल परिणाम होईल.

परकीय गुंतवणूकदारांचा विश्वास पुनर्संचयित करण्यासाठी शासनाचे उपाय (Government Measures to Revive Foreign Investor Confidence)

- **कर व उपभोग सुधारणा (Tax and Consumption Reforms): वस्तू आणि सेवा कराचे (GST – Goods and Services Tax)** दर कमी करून **देशांतर्गत मागणी (domestic demand)** वाढविणे, **कॉर्पोरेट नफ्याचे प्रमाण (corporate profitability)** उंचावणे आणि भारताचे बाजारपेठीय आकर्षण (market attractiveness) गुंतवणूकदारांसाठी वाढविणे हा प्रमुख उद्देश आहे.
- **पुढील पिढीतील सुधारणा कार्यदलाची स्थापना (Next-Generation Reform Task Force): "टास्क फोर्स ऑन नेक्स्ट-जेनरेशन रिफॉर्म्स"** स्थापन करण्याचा प्रस्ताव मांडण्यात आला आहे, ज्याद्वारे **व्यवसाय नियमन (business regulations)** सुलभ करणे, **नियामक प्रक्रियेतील गुंतागुंत (red tape)** कमी करणे आणि सर्व क्षेत्रांमध्ये **व्यवसाय सुलभता निर्देशांक (ease of doing business)** सुधारण्याचा प्रयत्न केला जाईल.
- **हरित गुंतवणुकीला चालना (Green Investment Promotion): जागतिक गुंतवणूकदारांना (global investors) नवीकरणीय ऊर्जा (renewable energy)** व **हवामानाशी निगडित प्रकल्पांमध्ये (climate-linked projects)** गुंतवणुकीसाठी आमंत्रित करण्यात येत आहे, जे भारताच्या **नेट झिरो 2070 (Net-Zero 2070)** दृष्टीकोनाशी आणि **जागतिक ESG (Environmental, Social, Governance)** प्राधान्यांशी सुसंगत आहे.
- **पायाभूत विकासावर भर (Infrastructure Push): राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा आराखडा (NIP – National Infrastructure Pipeline)** आणि **प्रधानमंत्री गतिशक्ती योजना (PM Gati Shakti)** यांच्या माध्यमातून **वाहतूक (transport)**, **लॉजिस्टिक्स (logistics)** आणि **ऊर्जा क्षेत्रातील (energy sector)** दीर्घकालीन गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यावर विशेष लक्ष केंद्रित केले गेले आहे.
- **सर्वंकष आर्थिक स्थैर्य उपाय (Macroeconomic Stability Measures): राजकोषीय संयम (fiscal prudence)**, **स्थिर चलनवाढ (stable inflation)** आणि **भाकीत करण्यासारखी चलनविषयक धोरणे (predictable monetary policy)** यांबाबत शासनाची बांधिलकी गुंतवणूकदारांचा **आर्थिक पायाभूत विश्वास (investor trust in fundamentals)** दृढ करते.
- **व्यापार व गुंतवणूक राजनय (Trade and Investment Diplomacy):** अलीकडेच पूर्ण झालेल्या **भारत–युनायटेड किंगडम मुक्त व्यापार कराराने (India–UK Free Trade Agreement – FTA) बाजार प्रवेश (market access)** वाढवणे, **शुल्क दर (tariffs)** कमी करणे आणि **भांडवल प्रवाहासाठी धोरणात्मक स्थैर्य (policy certainty)** तसेच **परस्पर संरक्षण (mutual protection)** देऊन **गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास (investor confidence)** पुनर्संचयित करण्याचा उद्देश साध्या केला आहे.

निष्कर्ष:

- भारताच्या मजबूत आर्थिक वाढीदरम्यान परकीय भांडवलाच्या ओघामध्ये झालेली तीव्र घसरण ही कामगिरी आणि गुंतवणूकदारांचा आत्मविश्वास यांच्यातील दुरावा दर्शवते.
- विकास टिकवून ठेवणे हे आता संरचनात्मक अडथळे दूर करणे, धोरणात्मक अंदाज सुनिश्चित करणे आणि कॉर्पोरेट नफा वाढवण्यावर अवलंबून आहे. **विकसित भारत व्हिजन 2047** मधील सुधारणांसह, भारताने आपले प्रभावी जीडीपी आकडे जागतिक भांडवलासाठी तितकेच आकर्षक गुंतवणुकीचे ठिकाण म्हणून रूपांतरित केले पाहिजेत.

सरावासाठी प्रश्न:

- India's economy is growing fast, yet foreign capital inflows are at a 15-year low. What explains this disconnect between growth and investor sentiment? (15 M, 250 Words)
- भारताची अर्थव्यवस्था वेगाने वाढत आहे, तरीही परकीय भांडवलाचा ओघ 15 वर्षांच्या नीचांकी पातळीवर आहे. वाढ आणि गुंतवणूकदारांची भावना यांच्यातील हा दुरावा कशामुळे स्पष्ट होतो? (15 एम, 250 शब्द)

३.२ सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) अधिनियम, 1958 (Armed Forces Special Powers Act – AFSPA, 1958)

बातमीचा संदर्भ (Why in the News?):

- अलीकडेच **गृह मंत्रालयाने (MHA – Ministry of Home Affairs) अरुणाचल प्रदेश (Arunachal Pradesh)** आणि **नागालँड (Nagaland)** मधील काही भागांमध्ये **सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) अधिनियम (AFSPA)** आणखी **सहा महिन्यांसाठी (six months)** वाढविण्याचा निर्णय घेतला आहे.

AFSPA **चा इतिहास** (History of AFSPA):

- **ब्रिटिश अध्यादेश, 1942 (British Ordinance 1942):** हा अध्यादेश दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात **भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी (to control the Indian independence movement)** लागू करण्यात आला होता.
- **नागा टेकड्यांमध्ये प्रारंभिक अंमलबजावणी, 1958 (Initial Imposition in Naga Hills, 1958): नागा नॅशनल कौन्सिलच्या (NNC – Naga National Council)** नेतृत्वाखालील **हिंसक फुटीरतावादी चळवळींना (violent separatist movements)** आळा घालण्यासाठी आणि **कायदा-सुव्यवस्था पुनर्स्थापित करण्यासाठी (restore order)** AFSPA प्रथम लागू करण्यात आला.
- **ईशान्य भारतातील विस्तार, 1960–1980 (Expansion to Northeastern States, 1960s–1980s):** यानंतर हा कायदा **आसाम (Assam), मणिपूर (Manipur), त्रिपुरा (Tripura), मिझोरम (Mizoram), अरुणाचल प्रदेश (Arunachal Pradesh)** आणि **मेघालय (Meghalaya)** अशा इतर ईशान्य राज्यांमध्येही लागू करण्यात आला.
- **जम्मू आणि काश्मीरमध्ये विस्तार, 1990 (Extension to Jammu & Kashmir, 1990): हिजबुल मुजाहिदीन (Hizbul Mujahideen)** आणि **लष्कर-ए-तोयबा (Lashkar-e-Taiba)** सारख्या **सशस्त्र दहशतवादी संघटनांच्या (armed insurgent groups)** वाढत्या सक्रियतेमुळे आणि **फुटीरतावादी चळवळींमुळे (separatist movements)** AFSPA जम्मू आणि काश्मीरमध्ये लागू करण्यात आला.
- **1972 मधील दुरुस्ती (Amendments in 1972):** या दुरुस्तीने केंद्र सरकारला **कोणत्याही क्षेत्राला "अशांत क्षेत्र" (disturbed area)** घोषित करण्याचे अधिकार दिले आणि **राज्य सरकारची संमती (consent)** न घेता AFSPA लागू करण्याचा अधिकार प्रदान केला.

अलीकडील निर्बंध आणि रद्दबातल प्रकरणे (Recent Impositions and Withdrawals):

- **त्रिपुरामधून रद्दबातल (Withdrawal in Tripura, 2015):** 2015 मध्ये त्रिपुरामध्ये AFSPA रद्द करण्यात आला, कारण राज्यातील कायदा आणि सुव्यवस्था स्थिती (law and order situation) लक्षणीयरीत्या सुधारली होती आणि दहशतवादाशी संबंधित हिंसाचारात घट (decline in insurgency-related violence) झाली होती. यामुळे त्या प्रदेशात सामान्यतेकडे झालेला कल (shift towards normalcy) अधोरेखित झाला.

- **मेघालयमधून रद्दबातल (Withdrawal in Meghalaya, 2018):** 2018 मध्ये AFSPA मेघालयमधून रद्द करण्यात आला, कारण राज्यात शांततापूर्ण वातावरण (peaceful environment) निर्माण झाले होते आणि दहशतवादी गटांच्या हिंसाचारात घट (reduced insurgent violence) झाली होती. हे समेट प्रक्रियेतील प्रगती (progress in reconciliation) आणि नागरी प्रशासनाच्या बळकटीकरणाचे (strengthening of civil governance) द्योतक आहे.
- **नागालँड आणि अरुणाचल प्रदेशमध्ये विस्तार (Extension in Nagaland and Arunachal Pradesh):** केंद्रीय गृह मंत्रालयाने (Union Home Ministry) 1 ऑक्टोबर 2024 पासून पुढील सहा महिन्यांसाठी (for an additional six months) नागालँड आणि अरुणाचल प्रदेशच्या काही भागांमध्ये AFSPA लागू ठेवण्याचा (extended) निर्णय घेतला आहे.

AFSPA ची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Features of AFSPA):

- **अशांत क्षेत्र घोषित करण्याचे अधिकार (Declaration of Disturbed Areas):** कलम 3 नुसार राज्यपाल (Governor), केंद्रशासित प्रदेशाचे प्रशासक (UT Administrator) किंवा केंद्र सरकार (Central Government) राजपत्रातील अधिसूचनेद्वारे (Official Gazette notification) कोणत्याही क्षेत्राला "अशांत क्षेत्र" (disturbed area) म्हणून घोषित करू शकतात.
- **सशस्त्र दलांना विशेष अधिकार (Special Powers for Armed Forces):** कलम 4 अंतर्गत सशस्त्र दलांना बलप्रयोगाचा (use of force) अधिकार दिला आहे — ज्यात घातक उपायांचा (lethal measures) समावेश होऊ शकतो — कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या किंवा बेकायदेशीर कृत्यांमध्ये सहभागी व्यक्तींविरुद्ध (unlawful activities) कारवाई केली जावू शकते.
- **वॉरंटशिवाय अटकेचे अधिकार (Powers of Arrest without Warrant):** सशस्त्र दलांना युक्त संशय (reasonable suspicion) असल्यास वॉरंटशिवाय (without warrant) कोणालाही अटक करण्याचा अधिकार (power to arrest) आहे.
- **तपास आणि जप्तीचा अधिकार (Search and Seizure):**सशस्त्र दलांना वॉरंटशिवाय (without warrant) कोणत्याही परिसरात प्रवेश करून तपासणी व जप्ती (search and seizure) करण्याचा अधिकार आहे, ज्यामुळे दहशतवाद्यांविरुद्ध जलद कारवाई (swift action against insurgents) शक्य होते.
- **सभा बंदी (Prohibition of Assembly):** पाच किंवा अधिक व्यक्तींच्या जमावावर (gathering of five or more persons) बंदी घालण्यात येऊ शकते, ज्यामुळे हिंसा किंवा अस्थिरता (unrest or violence) टाळली जाते.
- **अभियोजनापासून संरक्षण (Immunity from Prosecution):** कलम 6 नुसार AFSPA अंतर्गत सशस्त्र दलांच्या कारवाईवर केंद्र सरकारच्या परवानगीशिवाय कोणतेही खटले चालवता येत नाहीत.
- **पुनरावलोकन (Periodic Review):** AFSPA लागू असलेल्या अशांत क्षेत्रांचा दर्जा (status of disturbed areas) आणि त्याची गरज यांचे सरकारकडून नियमित पुनरावलोकन (periodic review) केले जाते, ज्यामुळे कायदा-सुव्यवस्था स्थितीनुसार (prevailing law and order situation) आवश्यक बदल करता येतात.

AFSPA चे सकारात्मक परिणाम (Positive Implications of AFSPA):

- **कारवाईतील लवचिकता (Operational Flexibility):**
  AFSPA अंतर्गत दिलेल्या अधिकारांमुळे सशस्त्र दलांना कायद्याच्या प्रक्रियेमुळे होणाऱ्या विलंबाशिवाय (without legal delays) त्वरित कारवाई करता येते.
  2017 मध्ये नागालँडमध्ये (Nagaland, 2017) AFSPA अंतर्गत केलेल्या कारवाईत NSCN-K (National Socialist Council of Nagaland – Khaplang) या संघटनेचे काही प्रमुख दहशतवादी नष्ट करण्यात आले, ज्यामुळे दहशतवादविरोधी मोहिमांना बळ मिळाले.
- **कायदेशीर संरक्षण (Legal Protection):** AFSPA सशस्त्र दलातील कर्मचाऱ्यांना (armed forces personnel) अभियोजनापासून संरक्षण (immunity from prosecution) देते, ज्यामुळे ते कायद्याच्या प्रतिशोधाची भीती न बाळगता आपली कर्तव्ये पार पाडू शकतात.
- **राष्ट्रीय सुरक्षेची हमी (Ensuring National Security):** AFSPA बंडखोरी व परकीय धोके असलेल्या संवेदनशील प्रदेशांमध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेला बळकट करते. मणिपूरमध्ये AFSPA अंतर्गत झालेल्या कारवायांमुळे 'गोल्डन ट्रायँगल' (Golden Triangle) मार्गे होणाऱ्या अंमली पदार्थांच्या तस्करीवर (drug trafficking) प्रभावीपणे आळा घालण्यात आला आहे.
- **बंडखोरीला प्रतिबंध (Deterring Insurgency):** AFSPA ची उपस्थितीच राष्ट विरोधी कारवायांना आळा घालते आणि सीमावर्ती भागांतील सुरक्षा (security in border areas) अधिक मजबूत करते.
- **राजकीय स्थैर्य पुनर्संचयित करणे (Restoring Political Stability):** जेथे नागरी प्रशासन बंडखोरीमुळे कमजोर झाले आहे, तेथे AFSPA राजकीय स्थैर्य पुनर्स्थापित करण्यात उपयुक्त ठरतो. आसाममध्ये AFSPA च्या अंमलबजावणीमुळे राज्यात स्थैर्य निर्माण झाले आणि निवडणुका (elections) नियमितरित्या घेणे शक्य झाले.

AFSPA संदर्भातील आव्हाने (Challenges of AFSPA):

- **मानवी हक्कांचे उल्लंघन (Human Rights Violations): सर्वोच्च न्यायालयाच्या आकडेवारीनुसार ,2020 पर्यंत मणिपूरमध्ये 1,500 हून अधिक न्यायबाह्य हत्यांच्या (extrajudicial killings)** घटना AFSPA अंतर्गत नोंदवल्या गेल्या आहेत, ज्यामुळे या कायद्याच्या वापरावर गंभीर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे.
- **स्थानिक लोकसंख्येपासून दुरावा (Alienation of Local Populations):** AFSPA अंतर्गत सशस्त्र दलांची **दीर्घकालीन उपस्थिती** अनेकदा **स्थानिक नागरीकांमध्ये अविश्वास आणि तिरस्काराची भावना** निर्माण करते, ज्यामुळे प्रशासन आणि नागरिक यांच्यातील संवाद तुटतो.
- **दीर्घकाळ चालू असलेला अंमल (Prolonged Enforcement):** काही भागांमध्ये AFSPA **दशकानुदशके (for decades)** लागू आहे, तरीही **शांतता आणि स्थैर्यात ठोस सुधारणा (substantial improvement in peace)** झालेली नाही. **नागालँडमध्ये (Nagaland)** 1958 पासून AFSPA लागू असूनही **बंडखोरी (insurgency)** आजही कायम आहे.
- **मानसिक परिणाम (Psychological Impact on Civilians):** सततच्या **लष्करी उपस्थितीमुळे (continuous military presence)** स्थानिक लोकसंख्येवर **भीती, असुरक्षितता आणि मानसिक ताण (fear, insecurity, and trauma)** निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक जीवनावर दीर्घकालीन परिणाम होतात.
- **न्यायालयीन टीका (Judicial Criticism): सर्वोच्च न्यायालयाच्या 2016 च्या निकालाने ए. एफ. एस. पी. ए. अंतर्गत बळाचा अतिवापर करण्यामागील समर्थनावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले.**

जीवन रेड्डी समितीच्या शिफारशी (Recommendations of Jeevan Reddy Committee)

- नोव्हेंबर 2004 मध्ये केंद्र सरकारने न्यायमूर्ती बी. पी. जीवन रेड्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली पाच सदस्यीय समिती (five-member committee) नेमली होती, ज्याचे उद्दिष्ट ईशान्य राज्यांतील सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) अधिनियम – AFSPA च्या तरतुदींचा सखोल आढावा घेणे हे होते.

समितीच्या शिफारशी पुढीलप्रमाणे होत्या:

- AFSPA रद्द (repeal) करावा आणि आवश्यक तरतुदी बेकायदेशीर क्रियाकलाप (प्रतिबंध) कायदा, 1967 (Unlawful Activities (Prevention) Act – UAPA) मध्ये समाविष्ट कराव्यात.
- UAPA मध्ये सुधारणा (modification) करून सशस्त्र दल आणि अर्धसैनिक दलांच्या अधिकारांची स्पष्ट व्याख्या करावी. ज्या जिल्ह्यांमध्ये सशस्त्र दल तैनात आहेत, तेथे तक्रार निवारण कक्ष (grievance cells) स्थापन करावेत, ज्याद्वारे नागरिकांच्या तक्रारींवर तत्काळ कार्यवाही होऊ शकेल.

द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोगाची शिफारस (Second ARC Recommendation)

- द्वितीय प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (Second Administrative Reforms Commission – ARC) पाचव्या अहवालात देखील AFSPA रद्द करण्याची शिफारस (repeal recommendation) करण्यात आली होती. तथापि, या शिफारशी अद्याप अंमलात आणलेल्या नाहीत.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **टप्प्याटप्प्याने मागे घेणे (Phased Withdrawal):** कायदा-सुव्यवस्था परिस्थिती सुधारत गेल्यास AFSPA टप्प्याटप्प्याने हटविण्यात यावा. उदाहरणार्थ, त्रिपुरा (Tripura), मेघालय (Meghalaya) आणि ईशान्येकडील काही भागांमधून बंडखोरीतील घट (reduction in insurgent activities) झाल्यानंतर AFSPA मागे घेण्यात आला.
- **उत्तरदायित्व बळकट करणे (Strengthening Accountability):** स्वतंत्र चौकशी यंत्रणांद्वारे पारदर्शकता आणि जबाबदारी (transparency and accountability) वाढविणे आवश्यक आहे.
  2005 मधील जीवन रेड्डी समितीने AFSPA रद्द करून अधिक मानवी दृष्टिकोन असलेली कायदेशीर चौकट तयार करण्याची शिफारस केली होती.
- **सुरक्षा आणि अधिकार यांतील संतुलन (Balancing Security and Rights):** सुरक्षा राखताना मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन (fundamental rights) होऊ नये, हे सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे. 2016 मधील सर्वोच्च न्यायालयाच्या "एनकाउंटर किलिंग्स (Encounter Killings)" निर्णयाने AFSPA लागू असलेल्या प्रदेशांमध्ये मानवी हक्कांचे महत्त्व अधोरेखित केले.

- **राजकीय संवाद वाढविणे (Political Dialogue):** बंडखोर संघटनांशी संवाद आणि शांतता प्रक्रियेद्वारे (political dialogue) लष्करी उपायांवरील अवलंबित्व कमी करता येते. उदाहरणार्थ, 2015 मधील नागा शांतता करार (Naga Peace Accord, 2015) हा भारत सरकार आणि नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालँड (NSCN) यांच्यातील यशस्वी प्रयत्न होता.
- **विकासावर लक्ष केंद्रित करणे (Increased Focus on Development):** बंडखोरीची मुळे दूर करण्यासाठी आर्थिक विकास (economic development) आणि पायाभूत सुविधा सुधारणा (infrastructure improvement) यांवर भर द्यावा. 'अशांत क्षेत्रां'मध्ये रोजगारनिर्मिती आणि सामाजिक गुंतवणुकीतून स्थैर्य व शासनावरील विश्वास वाढविणे आवश्यक आहे.

निष्कर्ष:

- AFSPA ने बंडखोरीचा सामना करण्यासाठी एक महत्त्वाचे साधन म्हणून काम केले आहे, परंतु त्याच्या निरंतरतेमुळे मानवी हक्कांची चिंता वाढली आहे.
- उत्तरदायित्व यंत्रणा, राजकीय संवाद आणि सामाजिक-आर्थिक विकासासह टप्प्याटप्प्याने माघार घेणे, एक संतुलित मार्ग प्रदान करते.
- दीर्घकालीन स्थिरतेसाठी राष्ट्रीय सुरक्षा आणि मानवाधिकार संतुलित करणारी पुनर्रचित चौकट आवश्यक आहे. **'मानवी हक्क हा मानवी प्रतिष्ठेचा पाया आहे आणि ते न्याय, सहिष्णुता आणि शांततेवर बांधलेल्या समाजाचे आधारस्तंभ आहेत', असे कोफी अन्नान यांनी म्हटले आहे.**

PYQ:

- Human rights activists constantly highlight the fact that the Armed forces (Special Powers) Act, 1958 (AFSPA) is a draconian act leading to cases of human rights abuses by security forces. What sections of AFSPA are opposed by the activists? Critically evaluate the requirement with reference to the view held by the Apex Court. (2015)
- सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा, 1958 (AFSPA) हा सुरक्षा दलांद्वारे मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या प्रकरणांना कारणीभूत ठरणारा एक कठोर कायदा आहे हे मानवाधिकार कार्यकर्ते सातत्याने अधोरेखित करतात. AFSPA च्या कोणत्या कलमांना कार्यकर्ते विरोध करतात? सर्वोच्च न्यायालयाने मांडलेल्या दृष्टिकोनाच्या संदर्भात आवश्यकतेचे चिकित्सकपणे मूल्यांकन करा. (2015)

३.३ BBNJ: सागरी करार (The High Seas Treaty)

संदर्भ (Context):

- भारताने अलीकडेच **राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्राच्या पलीकडील जैवविविधता करारावर (Biodiversity Beyond National Jurisdiction – BBNJ Agreement)** स्वाक्षरी केली आहे. या कराराचा उद्देश **आंतरराष्ट्रीय पाण्यांतील सागरी परिसंस्थांचे (marine ecosystems)** संरक्षण करणे आणि **संसाधनांचा शाश्वत वापर (sustainable use of resources)** सुनिश्चित करणे हा आहे.
- हा **जागतिक करार (global agreement) खोल समुद्रांवरील सागरी जैवविविधतेचे (high seas marine biodiversity)** संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्याच्या माध्यमातून कार्य करेल. तो **संयुक्त राष्ट्रांच्या सागरी कायदा अधिवेशनाच्या (United Nations Convention on the Law of the Sea – UNCLOS)** चौकटीत कार्यरत असेल.

खोल समुद्र म्हणजे काय? (What are High Seas?)

- **1958 च्या जिनिव्हा अधिवेशनानुसार** जे समुद्राचे भाग **एखाद्या देशाच्या प्रादेशिक जलसीमेत (territorial waters)** किंवा **आंतरिक जलक्षेत्रात (internal waters)** समाविष्ट नाहीत, त्या क्षेत्रांना **"खोल समुद्र (High Seas)"** असे म्हणतात.
- हे क्षेत्र **देशाच्या विशेष आर्थिक क्षेत्राच्या (Exclusive Economic Zone – EEZ)** पलीकडे असते, जे **किनाऱ्यापासून 200 सागरी मैलांपर्यंत (200 nautical miles from the coastline)** विस्तारलेले असते. या मर्यादेपर्यंत एखाद्या राष्ट्राला **सजीव आणि निर्जीव संसाधनांवर (living and non-living resources)** अधिकार असतो.
- **खोल समुद्रांवरील संसाधनांचे व्यवस्थापन व संरक्षण (management and protection)** यासाठी **कोणतेही एक राष्ट्र जबाबदार नसते**, त्यामुळे ही क्षेत्रे **"सर्व मानवतेची सामायिक संपत्ती** मानली जातात.

महत्त्व (Significance):

- खोल समुद्र (High Seas) हे जगातील सुमारे 64% महासागर क्षेत्र (64% of the world's oceans) आणि पृथ्वीच्या सुमारे 50% पृष्ठभागावर (50% of the Earth's surface) पसरलेले आहेत, त्यामुळे ते सागरी जैवविविधतेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.
- येथे सुमारे 2,70,000 ज्ञात सागरी प्रजाती (marine species) आढळतात, तर अजूनही हजारो प्रजाती अज्ञात किंवा शोधायच्या बाकी आहेत.
- ***खोल समुद्र जागतिक हवामान नियंत्रित (regulate climate) करतात, कार्बन शोषतात (absorb carbon), सौर किरणे साठवतात (store solar radiation) आणि उष्णता वितरणाचे संतुलन राखतात (distribute heat) — हे सर्व पृथ्वीच्या स्थैर्यासाठी आणि हवामान बदल कमी करण्यासाठी (mitigating climate change) अत्यंत आवश्यक आहे.***
- हे क्षेत्र मानवाच्या अस्तित्वासाठीही महत्त्वाचे आहे कारण येथून समुद्री अन्न (seafood), खनिज संसाधने (raw materials), तसेच औषधी आणि आनुवंशिक घटक (genetic and medicinal resources) उपलब्ध होतात.

धोके (Threats):

- खोल समुद्र वातावरणातील उष्णता शोषून घेतात, त्यामुळे ते एल निनो (El Niño) आणि महासागर आम्लीकरणासारख्या (ocean acidification) घटनांमुळे प्रभावित होतात, ज्यामुळे सागरी वनस्पती व प्राण्यांवर गंभीर परिणाम होत आहे.
- सध्याच्या उष्णता आणि आम्लीकरणाच्या प्रवृत्ती (warming and acidification trends) कायम राहिल्यास, 2100 पर्यंत हजारो सागरी प्रजाती नामशेष होण्याच्या (risk of extinction) मार्गावर आहेत.
- मानवी क्रियाकलापांमुळे खोल समुद्रांवर वाढता ताण निर्माण झाला आहे. जसे की समुद्रतळाचे खाणकाम (seabed mining), ध्वनी प्रदूषण (noise pollution), रासायनिक आणि तेलगळती (chemical and oil spills), अवशिष्ट कचऱ्याची विल्हेवाट (untreated waste disposal), अतिमासेमारी (overfishing), आक्रमक प्रजातींचा प्रसार (invasive species) आणि किनारी प्रदूषण (coastal pollution).
- या सर्व धोक्यांनंतरही, सध्या खोल समुद्रांपैकी फक्त 1% क्षेत्र (only about 1% of the high seas) संरक्षित (protected) आहे, जे अत्यंत अपुरे मानले जाते.

खोल समुद्रावरील करार (High Seas Treaty):

- या कराराचे औपचारिक नाव आहे खालीलप्रमाणे आहे, **"राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्राच्या पलीकडील सागरी जैविक विविधतेच्या संवर्धन व शाश्वत वापरासंबंधी करार" (Agreement on Conservation and Sustainable Use of Marine Biological Diversity of Areas Beyond National Jurisdiction).**
- संक्षेपात याला **BBNJ** किंवा **High Seas Treaty** असे म्हटले जाते.
- हा करार **संयुक्त राष्ट्रांच्या सागरी कायदा अधिवेशनाच्या (UNCLOS – United Nations Convention on the Law of the Sea)** चौकटीत तयार करण्यात आलेला **नवीन आंतरराष्ट्रीय कायदेशीर आराखडा (new international legal framework)** आहे, ज्याचा उद्देश **महासागरांचे पर्यावरणीय आरोग्य (ecological health of oceans)** टिकवून ठेवणे हा आहे.
- **2023 मध्ये या करारावर चर्चा आणि वाटाघाटी (negotiations)** पूर्ण झाल्या. याचे प्रमुख उद्दिष्ट **प्रदूषण कमी करणे (reduce pollution)**, तसेच **सागरी जैवविविधतेचे संवर्धन (conservation of biodiversity)** आणि **संसाधनांचा शाश्वत वापर (sustainable use of marine resources)** प्रोत्साहित करणे हे आहे — विशेषतः अशा समुद्री क्षेत्रांमध्ये जे कोणत्याही देशाच्या **राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्राबाहेर (beyond national jurisdiction)** आहेत.

- हा करार **"30x30 लक्ष्याशी (30x30 Target)** सुसंगत आहे — म्हणजेच **2030 पर्यंत पृथ्वीच्या किमान 30% भागाचे संवर्धन (protect at least 30% of the planet for nature by 2030)** करण्याचे जागतिक वचन. हे लक्ष्य **2022 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या जैवविविधता अधिवेशनाच्या (UN Convention on Biological Diversity) 15व्या पक्ष परिषदेत (COP15)** स्वीकारण्यात आले असून, ते **कुनमिंग–मॉन्ट्रियल जागतिक जैवविविधता आराखड्यात (Kunming–Montreal Global Biodiversity Framework)** समाविष्ट आहे.

स्वाक्षरी आणि मान्यता (Signing and Ratification):

- **जून 2024 पर्यंत**, एकूण **91 देशांनी (91 countries)** या करारावर स्वाक्षरी केली आहे, ज्यापैकी **10 देशांनी (10 countries)** मान्यता दिली आहे.
- हा करार **60 देशांनी मान्यता दिल्यानंतर 120 दिवसांनी** कायदेशीर बंधनकारक ठरेल.
- **मान्यता** म्हणजे एखाद्या देशाने **आंतरराष्ट्रीय कायद्याच्या तरतुदींना कायदेशीर मान्यता देणे** होय. तर **स्वाक्षरी** म्हणजे देशाने त्या कराराशी **सैद्धांतिक सहमती दर्शवणे**, परंतु **कायदेशीर बंधन येईपर्यंत (until ratification)** तो देश त्यास बांधील राहत नाही.
- **ही प्रक्रिया (Process of ratification)** प्रत्येक देशात त्यांच्या **संविधानिक व कायदेशीर प्रक्रियेनुसार** भिन्न असते.

BBNJ कराराची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features of the BBNJ Treaty):

- **सागरी जैवविविधतेचे संरक्षण (Conserving Marine Biodiversity):**
  - राष्ट्रीय अधिकारक्षेत्राच्या पलीकडील **सागरी परिसंस्था (marine ecosystems)** आणि त्यातील **जैवविविधतेचे संवर्धन (biodiversity conservation)** सुनिश्चित करणे हा या कराराचा प्रमुख उद्देश आहे.
- **लाभांचे न्याय्य वाटप (Equitable Sharing of Benefits):**
  - **सागरी जनुकीय संसाधनांमधून (marine genetic resources)** मिळणाऱ्या नफ्याचे **न्याय्य आणि समान वितरण** करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. यासाठी **जागतिक निधी (global fund)** तयार करण्यात येईल, जो विकसनशील देशांना सागरी संशोधन आणि संवर्धनासाठी सहाय्य करेल.
- **पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन (Environmental Impact Assessments – EIAs):**
  - आंतरराष्ट्रीय जलक्षेत्रातील हानिकारक क्रियाकलापांचे नियमन करण्यासाठी मूल्यांकनांची आवश्यकता.
- **सागरी संरक्षित क्षेत्रे (Marine Protected Areas – MPAs):**
  - **खोल समुद्रांमध्ये संरक्षित क्षेत्रे** निर्माण करून **सागरी जैवविविधतेचे संवर्धन** आणि **प्रजातींचे अस्तित्व टिकविणे** यावर भर देण्यात आला आहे.
- **क्षमता विकास व तंत्रज्ञान हस्तांतरण (Capacity-Building & Technology Transfers):**
  - सागरी विज्ञान आणि प्रशासनातील समान भागीदारी.
- **तिसरा UNCLOS अंमलबजावणी करार:**
  - खोल समुद्रातील खाणकाम आणि मत्स्यव्यवसायावरील करारांना पूरक.

BBNJ कराराचे महत्त्व:

- **ग्लोबल कॉमन्सचे संरक्षण:**
  - आंतरराष्ट्रीय जलक्षेत्राचे संरक्षण (जगातील महासागरांच्या 60 टक्क्यांहून अधिक).
- **शाश्वत सागरी प्रशासन:**
  - संसाधनांचे संवर्धन सुनिश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सागरी नियमनातील गंभीर त्रुटी दूर करणे.
- **जागतिक समता-**
  - सामायिक जबाबदाऱ्यांद्वारे विकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमधील लाभांमध्ये समतोल राखण्याचे उद्दिष्ट.

BBNJ कराराशी संबंधित समस्या (Issues with the BBNJ Treaty):

1. मान्यतेला विलंब (Delayed Ratification):

- एकूण 104 स्वाक्षरीदार देशांपैकी केवळ 14 देशांनी कराराचे अनुमोदन केले आहे, जे अंमलबजावणीसाठी आवश्यक 60 देशांच्या संख्येपेक्षा खूपच कमी आहे.

2. धोरणात्मक स्पष्टतेचा अभाव (Lack of Strategic Clarity):

- या करारामध्ये त्याच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी आवश्यक असलेला तपशीलवार आराखडा (detailed roadmap) नाही.

3. प्रादेशिक वाद (Territorial Disputes):

- **दक्षिण चीन समुद्रातील** समुद्री सीमावादांमुळे **सागरी संरक्षित क्षेत्रांवरील (MPAs)** एकमत साधणे कठीण झाले आहे.

4. उपजीविकेच्या चिंता (Livelihood Concerns)

- सागरी संसाधनांवर अवलंबून असलेल्या **किनारी समुदायांना (coastal communities)** MPAs मुळे त्यांच्या उपजीविकेवर निर्बंध येतील, अशी भीती आहे.

5. उत्तरदायित्वाच्या कमकुवत यंत्रणा (Weak Accountability Mechanisms):

- **समृद्ध देश (wealthier nations)** सागरी आनुवंशिक संसाधनांच्या वापरातून मिळणारा **नफा (profits)** कमी दाखवण्याची शक्यता आहे, ज्यामुळे आर्थिक पारदर्शकतेवर परिणाम होतो.

6. विस्कळीत नियमावली (Fragmented Regulations):

- **जैवविविधता करारासारख्या (Convention on Biological Diversity)** विद्यमान करारांशी काही तरतुदी विसंगत आहेत, ज्यामुळे अंमलबजावणीत अडचणी निर्माण होतात.

7. क्षमतांतील असमानता (Inequities in Capacity):

- **कमी आणि मध्यम उत्पन्न असलेल्या देशांकडे (low and middle-income nations)** सागरी संशोधन व तंत्रज्ञान वापरासाठी आवश्यक संसाधने आणि सहाय्य उपलब्ध नाही.

8. विशेष आर्थिक क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष (Neglect of EEZ Impacts):

- या करारात **विशेष आर्थिक क्षेत्रांतील (EEZs)** हानिकारक क्रियाकलाप — जसे की **तेल व वायू उत्खनन (oil and gas exploration)** यांचा समावेश नसल्यामुळे त्याची **पर्यावरणीय प्रभावकारिता (environmental effectiveness)** कमी होते.

आव्हानांचा सामना करण्यासाठीचे उपाय:

- **खोल समुद्र आणि किनारपट्टीवरील नियमनांचे एकत्रीकरण:**
  - खोल सागरी प्रशासन आणि किनारपट्टीवरील धोरणे यांना जोडणारी एकसंध चौकट विकसित करणे.
- **अनुपालनासाठी प्रोत्साहन देणे:**
  - किनारपट्टीवरील राज्यांना, विशेषतः जागतिक दक्षिण भागात, देशांतर्गत कायदे आंतरराष्ट्रीय निकषांशी सुसंगत करण्यासाठी प्रोत्साहित करणे.
  - महासागर प्रशासनातील सामायिक जबाबदारीसाठी राष्ट्रांमध्ये सामूहिक कराराला चालना देणे.
- **जागतिक सहकार्य:**
  - श्रीमंत राष्ट्रांनी न्याय्य लाभ सुनिश्चित करण्यासाठी सहाय्य प्रदान केले पाहिजे.
- **पारदर्शक यंत्रणा:**
  - श्रीमंत राष्ट्रांकडून कमी अहवाल देणे रोखण्यासाठी मजबूत तपासणी सुरू करणे.
- **ई. आय. ए. बळकट करणे:**
  - तेल आणि वायू शोधासह नियोजित उपक्रमांसाठी सर्वसमावेशक आढावा घेणे.

निष्कर्ष:

- खोल समुद्र करार हा जागतिक महासागर प्रशासनातील एक महत्त्वाचा करार आहे.
- या कराराला मान्यता देण्याचा भारताचा निर्णय हे एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे ज्याचे जगभरातील सागरी संसाधनांच्या संवर्धनासाठी आणि शाश्वत वापरासाठी दूरगामी परिणाम होऊ शकतात.

PYQ:

Q.1 With reference to the United Nations Convention on the Law of Sea, consider the following statements: (2022)

1) A coastal state has the right to establish the breadth of its territorial sea up to a limit not exceeding 12 nautical miles, measured from baseline determined in accordance with the convention.

2) Ships of all states, whether coastal or land-locked, enjoy the right of innocent passage through the territorial sea.

3) The Exclusive Economic Zone shall not extend beyond 200 nautical miles from the baseline from which the breadth of the territorial sea is measured.

Which of the statements given above are correct?

a) 1 and 2 only

b) 2 and 3 only

c) 1 and 3 only

d) 1, 2 and 3

प्रश्न 1 सागरी कायद्यावरील संयुक्त राष्ट्रांच्या अधिवेशनाच्या संदर्भात, खालील विधानांचा विचार करा: (2022)

1) किनारपट्टीवरील राज्याला आपल्या प्रादेशिक समुद्राची रुंदी 12 सागरी मैलांपेक्षा जास्त नसलेल्या मर्यादेपर्यंत स्थापित करण्याचा अधिकार आहे, जी करारानुसार निर्धारित केलेल्या बेसलाइनवरून मोजली जाते.

2) सर्व राज्यांच्या जहाजांना, मग ते किनाऱ्यावरील असोत किंवा जमिनीने वेढलेले असोत, प्रादेशिक समुद्रातून निष्पाप मार्गाने जाण्याचा अधिकार आहे.

3) विशेष आर्थिक क्षेत्र ज्या बेसलाइनवरून प्रादेशिक समुद्राची रुंदी मोजली जाते त्यापासून 200 सागरी मैलांपेक्षा जास्त विस्तारणार नाही.

वर दिलेली कोणती विधाने बरोबर आहेत?

अ) 1 आणि 2 फक्त

ब) 2 आणि 3 फक्त

क) 1 आणि 3 फक्त

ड) 1,2 आणि 3

प्रयास शॉर्ट्स UPSC आणि MPSC

1. स्वच्छ वायु सर्वेक्षण 2025 पुरस्कार (Swachh Vayu Sarvekshan 2025 Awards)

संदर्भ (Context)

- पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने (MoEFCC) **राष्ट्रीय स्वच्छ वायु कार्यक्रम (NCAP)** अंतर्गत आयोजित **स्वच्छ वायु सर्वेक्षण 2025** मध्ये उत्कृष्ट कामगिरी करणाऱ्या शहरांचा सन्मान केला.

बद्दल (About)

- या सर्वेक्षणाद्वारे **NCAP अंतर्गत 130 शहरांचे वार्षिक मूल्यांकन** केले जाते, ज्यात **बहु-स्तरीय मूल्यांकन प्रणालीद्वारे वायु गुणवत्ता सुधारण्याच्या प्रयत्नांचे** परीक्षण केले जाते.
- याचा उद्देश **स्पर्धात्मक संघराज्यवादाला प्रोत्साहन देणे** आणि शहरांना **स्वच्छ हवा मिळवण्यासाठी जलद व सातत्यपूर्ण उपाययोजना** अवलंबण्यास प्रेरित करणे हा आहे.
- **पुरस्कार श्रेणी (Award Categories):**
  - **श्रेणी 1 (लोकसंख्या >10 लाख): इंदौर** प्रथम (200/200) स्थानावर, त्यानंतर **जबलपूर, आग्रा आणि सूरत.**
  - **श्रेणी 2 (3–10 लाख लोकसंख्या): अमरावती** प्रथम (200/200) स्थानावर, त्यानंतर **झांसी, मुरादाबाद आणि अलवर.**
  - **श्रेणी 3 (लोकसंख्या <3 लाख): देवास** प्रथम, त्यानंतर **परवाणू आणि अंगुल.**
- **कामगिरीबद्दल ठळक मुद्दे (Performance Highlights):** 103 शहरांनी वायु गुणवत्तेत सुधारणा दाखवली, तर 25 शहरांनी 2017 पासून PM10 पातळीत ≥40% घट साध्य केली.
- **अनुसरण आणि पारदर्शकता (Tracking & Transparency):** PRANA डिजिटल पोर्टलद्वारे शहरस्तरीय स्वच्छ वायु कृतींचे प्रगती निरीक्षण केले जाते, ज्यामुळे जबाबदारी आणि सार्वजनिक माहितीप्रवेश सुनिश्चित केला जातो.

2. ॲडफॅल्सिवॅक्स मलेरिया लस (AdFalciVax Malaria Vaccine)

संदर्भ (Context)

- भारतीय वैद्यकीय संशोधन परिषद (ICMR) ने **AdFalciVax**, भारताची **पहिली स्वदेशी बहु-स्तरीय मलेरिया लस**, जी **दुहेरी टप्पा लक्ष्यीकरण क्षमता (dual-stage targeting capability)** असलेली आहे, तिच्या **व्यावसायिकीकरणासाठी औद्योगिक भागीदारांना आमंत्रित** केले आहे.

बद्दल (About)

- **प्रकार (Type):** ही पुनर्रचित चायमेरिक लस (Recombinant Chimeric Vaccine) आहे, जी प्लॅस्मोडियम फॅल्सिपरम (Plasmodium falciparum) — सर्वात घातक मलेरियाचा परजीवी — याविरुद्ध तयार केली गेली आहे.
- **प्लॅटफॉर्म (Platform):** ही लस लॅक्टोकोकस लॅक्टिस (Lactococcus lactis) या अन्न-आधारित जीवाणूपासून (food-grade bacterium) विकसित करण्यात आली आहे, जो प्रामुख्याने दुग्धजन्य आंबवणीत वापरला जातो, त्यामुळे उच्च सुरक्षितता आणि उत्पादन सुलभता सुनिश्चित होते.
- **दुहेरी यंत्रणा (Dual Mechanism):** ही लस पूर्व-एरिथ्रोसाइटिक (मानवी संक्रमण) आणि लैंगिक (डासांद्वारे प्रसार) या दोन्ही टप्प्यांतील प्रतिजनांचे (antigens) संयोजन करते, ज्यामुळे दुहेरी संरक्षण मिळते — संक्रमण टाळते आणि पुढील प्रसार रोखते.
- **उष्णतेतील स्थैर्य (Thermal Stability):** ही लस उष्णकटिबंधीय तापमानावर नऊ महिने पूर्ण प्रभावक्षम राहते, त्यामुळे थंड साखळी (cold chain) आवश्यकतेत घट होते — जे मलेरियाग्रस्त प्रदेशांतील क्षेत्रीय वापरासाठी एक मोठा फायदा ठरते.
- **महत्त्व (Significance):** ही लस आत्मनिर्भर- लस नवकल्पनांकडे भारताच्या वाटचालीतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा आहे. तसेच ती WHO-मान्य RTS,S आणि R21 लसींसह जागतिक मलेरिया नियंत्रण प्रयत्नांना पूरक ठरू शकते.

3. एंटरॉमिक्स mRNA कॅन्सर लस (Enteromix mRNA Cancer Vaccine)

संदर्भ (Context)

- रशियन वैज्ञानिकांनी **एंटरॉमिक्स (Enteromix)** नावाची **mRNA-आधारित कॅन्सर लस** विकसित केली आहे, जी प्रारंभिक चाचण्यांमध्ये **100% परिणामकारक** ठरली आहे. ही **कॅन्सर इम्युनोथेरपी क्षेत्रातील एक मोठी प्रगती** मानली जाते.

बद्दल (About)

- एंटरॉमिक्स ही एक mRNA कॅन्सर लस आहे, जी शरीरातील पेशींना विशिष्ट ट्यूमर प्रतिजन (tumor-specific antigens) तयार करण्याचे निर्देश देते. यामुळे कॅन्सर पेशींविरुद्ध तीव्र रोगप्रतिकारक प्रतिसाद निर्माण होतो, तर सामान्य पेशींचे नुकसान टाळले जाते.
- ही लस COVID-19 mRNA लसींसारखीच मेसेंजर RNA (mRNA) प्लॅटफॉर्मवर आधारित आहे. त्यामुळे ती जलद डिझाइन, मोठ्या प्रमाणात उत्पादनक्षमता आणि सुरक्षितता या बाबतीत लाभदायक ठरते, कारण यात जिवंत घटकांचा वापर केला जात नाही.

- T-सेल्स सक्रिय करण्यासाठी तयार केलेली ही लस रोगप्रतिकारक प्रणालीला घातक पेशी ओळखण्यास आणि नष्ट करण्यास मदत करते,, ज्यामुळे वैयक्तिकृत, ट्यूमर-विशिष्ट उपचारांसाठी मोठी आशा निर्माण झाली आहे.

3.1 **लसीचे प्रकार** (Types of Vaccines – General Classification):

- **लाइव्ह-एटेन्युएटेड लसींमध्ये**-कमकुवत रोगजनक असतात (उदाहरणार्थ, एमएमआर, बीसीजी).
- **निष्क्रिय लसींमध्ये**-मृत रोगजनक असतात (उदाहरणार्थ, पोलिओ-आयपीव्ही, हिपॅटायटीस ए).
- **सबयूनिट/रिकॉम्बिनंट लसींमध्ये**-शुद्ध प्रतिजन किंवा प्रथिने (उदाहरणार्थ, हिपॅटायटीस बी, एचपीव्ही) वापरतात.
- **टॉक्सॉइड लस**-निष्क्रिय विषारी पदार्थांचा वापर करतात (उदाहरणार्थ, डिप्थेरिया, टिटॅनस).

4. **मायक्रो-OLED डिस्प्ले तंत्रज्ञान** (Micro-OLED Display Technology)

संदर्भ (Context)

- इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालय (MeitY) **भारताच्या पहिल्या डिस्प्ले उत्पादन प्रकल्पासाठी मायक्रो-OLED तंत्रज्ञानाचे मूल्यांकन** करत आहे. या उपक्रमाचा उद्देश **प्रगत डिस्प्ले उत्पादन क्षेत्रातील देशांतर्गत क्षमतेला चालना देणे** हा आहे.

मायक्रो-OLED विषयी (About Micro-OLED)

- OLED रसायनशास्त्र आणि सिलिकॉन मायक्रो-फॅब्रिकेशन यांच्या संयोजनातून अतिसूक्ष्म, स्वयं-प्रदीप्त (self-emissive) डिस्प्ले तयार केले जातात.
- प्रत्येक पिक्सेल उत्सर्जक थेट सिलिकॉन चिपवर बसवलेला असतो, ज्यामुळे अत्यंत उच्च पिक्सेल घनता (4000 ppi पेक्षा जास्त) साध्य होते.
- हे डिस्प्ले विशेषतः लघु डिस्प्ले मॉड्युल्समध्ये उत्कृष्ट कॉन्ट्रास्ट, तेजस्विता आणि प्रतिसाद वेळ प्रदान करतात,
- कठीण सिलिकॉन बेसमुळे लवचिकता आणि पारदर्शकता मर्यादित राहते, त्यामुळे याचा वापर प्रामुख्याने नेअर-आय (Near-Eye) डिस्प्ले पर्यंतच मर्यादित राहतो.
- हे तंत्रज्ञान प्रामुख्याने AR/VR हेडसेट्स, कॅमेरा व्ह्यूफाइंडर्स, संरक्षण क्षेत्रातील ऑप्टिक्स आणि वेअरेबल उपकरणांमध्ये वापरले जाते.
- तथापि, उष्णता साठा (heat buildup), उत्सर्जक (emitter) आणि गुंतागुंतीची, खर्चिक उत्पादन प्रक्रिया ही या तंत्रज्ञानातील मुख्य आव्हाने आहेत.

4.1 OLED (Organic Light-Emitting Diode)

- **OLED डिस्प्ले** मध्ये **सेंद्रिय संयुगे (organic compounds)** वापरली जातात, जी **विद्युत उत्तेजनानंतर प्रकाश उत्सर्जित** करतात.
- **बॅकलाइटची आवश्यकता नसल्यामुळे**, हे डिस्प्ले **अधिक पातळ, हलके आणि ऊर्जा-कार्यक्षम** असतात.
- OLED स्क्रीन **गडद काळेपणा (deep blacks), विविध रंग (vibrant colours)** आणि **विस्तृत दृश्यकोन (wide viewing angles)** प्रदान करतात.
- या तंत्रज्ञानाचा वापर **स्मार्टफोन्स, टीव्ही आणि लवचिक किंवा फोल्डेबल डिस्प्ले** यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर केला जातो.

5. **आंतरराष्ट्रीय अवकाश परिषद** 2025 (International Conference on Space 2025)

संदर्भ (Context)

- भारताने **आंतरराष्ट्रीय अवकाश परिषद 2025** चे उद्घाटन केले असून, या माध्यमातून **अवकाश अन्वेषण, नवोन्मेष आणि जागतिक भागीदारीतील आपल्या रणनीतिक दृष्टीकोनावर** भर दिला आहे.

विषयावरील माहिती (About)

- **संकल्पना (Theme): "Harnessing Space for Global Progress: Innovation, Policy, and Growth"** — म्हणजेच *"जागतिक प्रगतीसाठी अवकाशाचा उपयोग: नवोन्मेष, धोरण आणि वाढ"* हा या परिषदेचा मुख्य विषय आहे.
- या परिषदेचा उद्देश भारताला **शाश्वत आणि सहयोगी अवकाश अन्वेषणातील जागतिक उच्च स्थानावर पोहोचवणे** हा आहे — ज्यामध्ये **तंत्रज्ञान, धोरण आणि औद्योगिक विकास** यांचे एकत्रीकरण केले जाईल.
- भारताने **2035 पर्यंत 'भारतीय अंतराळ स्थानक (Bharatiya Space Station)' स्थापन करण्याचे**, तसेच **2040 पर्यंत भारतीय अंतराळवीराला चंद्रावर पाठविण्याचे** उद्दिष्ट निश्चित केले आहे — जे **दीर्घकालीन आत्मनिर्भर आणि अन्वेषण ध्येयांचे** प्रतीक आहे.
- **'गगनयान' मानवी अंतराळ मोहिम** ही भारताच्या अवकाश कार्यक्रमाची **मुख्य केंद्रबिंदू** आहे.
- आगामी काळात भारत **मंगळ, शुक्र आणि लघुग्रहाच्या अन्वेषण मोहिमा** राबविणार आहे, ज्यामुळे भारताच्या **डीप-स्पेस संशोधनाचा विस्तार** होईल.

6. **आंतरराष्ट्रीय इलेक्ट्रोटेक्निकल आयोग** 2025 (International Electrotechnical Commission 2025)

संदर्भ (Context)

- **भारतीय मानक ब्युरो (BIS)** ने जाहीर केले आहे की **भारत 2025 मध्ये नवी दिल्ली येथे 89 वा आंतरराष्ट्रीय इलेक्ट्रोटेक्निकल आयोग (IEC) महासभा अधिवेशन आयोजित** करणार आहे.
- हे आयोजन **जागतिक मानकीकरण क्षेत्रातील भारताच्या भूमिकेतील एक महत्त्वपूर्ण टप्पा** मानले जात आहे.

आंतरराष्ट्रीय इलेक्ट्रोटेक्निकल आयोगाबद्दल (About International Electrotechnical Commission – IEC)

- **स्थापना (Established):** IEC ची स्थापना **1906 साली** झाली असून, हे एक **नफा-निरपेक्ष आंतरराष्ट्रीय संस्थान** आहे ज्याचे मुख्यालय **जिनिव्हा, स्वित्झर्लंड** येथे आहे.
- **कार्य (Function):** ही संस्था **विद्युत, इलेक्ट्रॉनिक आणि संबंधित तंत्रज्ञानासाठी जागतिक मानके (global standards)** तयार व प्रसिद्ध करते, ज्यामुळे **सुरक्षितता, परस्पर कार्यक्षमता (interoperability)** आणि **शाश्वतता (sustainability)** सुनिश्चित होते.
- **कार्यक्षेत्र (Scope):** IEC चे कार्यक्षेत्र **ऊर्जा निर्मिती, सेमीकंडक्टर्स, अक्षय ऊर्जा, स्वयंचलन (automation)** आणि **स्मार्ट ग्रिड्स** यांसारख्या क्षेत्रांवर आधारित आहे.
- **सदस्य देश (Membership):** या आयोगामध्ये सुमारे **170 देश सदस्य आहेत**, जे **जागतिक लोकसंख्येच्या 99% आणि जागतिक व्यापाराच्या जवळपास 20%** चे प्रतिनिधित्व करतात. त्यामुळे **जगभरातील इलेक्ट्रोटेक्निकल मानकांचे एकत्रीकरण करणारे हे प्रमुख व्यासपीठ** आहे.

6.1 भारतीय मानक ब्युरो (About Bureau of Indian Standards – BIS)

- **परिचय (Introduction):** भारतीय मानक ब्युरो (BIS) हे भारताचे राष्ट्रीय मानक संस्थान असून ते ग्राहक व्यवहार, अन्न व सार्वजनिक वितरण मंत्रालयाच्या अखत्यारीत कार्य करते.
- **कार्य (Function):** BIS हे देशातील **औद्योगिक, ग्राहक आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये गुणवत्तेची मानके तयार करणे, प्रमाणित करणे आणि प्रोत्साहन देणे** यासाठी जबाबदार आहे.
- **आंतरराष्ट्रीय प्रतिनिधित्व (International Representation):** BIS भारताचे प्रतिनिधित्व **IEC आणि ISO सारख्या आंतरराष्ट्रीय मानकीकरण संस्थांमध्ये** करते, ज्यायोगे **भारताचे हित जागतिक मानकांमध्ये परावर्तित होऊ शकते.**

7. खाते एकत्रीकरण प्रणाली (Account Aggregator)

संदर्भ (Context)

- अलीकडील सरकारी आकडेवारीनुसार, भारतातील **Account Aggregator (AA) प्रणालीने 11.2 कोटी वापरकर्त्यांचा टप्पा ओलांडला** आहे. त्यामुळे ती **देशाच्या डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांपैकी (Digital Public Infrastructure – DPI)** एक **सर्वात वेगाने वाढणारा घटक** ठरली आहे.

खाते एकत्रीकरण प्रणालीबद्दल (About Account Aggregator)

- **AA आराखडा 2021 साली अधिकृतपणे सुरू करण्यात आला**, ज्याचा उद्देश **सुरक्षित आणि संमती-आधारित (consent-based) आर्थिक माहितीचे आदानप्रदान** सक्षम करणे हा आहे.
- **Account Aggregators (AAs)** या संस्था **रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI)** कडून **NBFC-AA चौकटी अंतर्गत परवाना प्राप्त आणि नियमनाधीन** असतात.
- या संस्था **डेटा मध्यस्थ (data intermediaries)** म्हणून कार्य करतात, ज्याद्वारे व्यक्तींना **त्यांची आर्थिक माहिती — जसे की बँक खाते, विमा, म्युच्युअल फंड आणि कर-संबंधित माहिती — एकत्र करून सुरक्षित, डिजिटल आणि संमती-आधारित पद्धतीने** विविध संस्थांसोबत सामायिक करता येते.
- ए. ए. डेटा पाहू किंवा संचयित करू शकत नाहीत-ते केवळ वित्तीय माहिती पुरवठादार (एफ. आय. पी.) आणि आर्थिक माहिती वापरकर्ते (एफ. आय. यू.) यांच्यात एन्क्रिप्टेड हस्तांतरण सुलभ करतात.

8. ग्रे रायनो घटना (Grey Rhino Event):

संदर्भ (Context)

- अलीकडील एका अभ्यासात **वायनाड भूस्खलनांना "ग्रे रायनो घटना" (Grey Rhino Event)** म्हणून ओळखले गेले आहे. या निष्कर्षाने स्पष्ट केले की ही आपत्ती **अचानक किंवा अनपेक्षित नव्हती**, तर ती **अत्यंत संभाव्य असूनही दुर्लक्षित** राहिल्यामुळे झाली — म्हणजेच ती **भविष्यवेधी असूनसुद्धा योग्य प्रकारे हाताळली गेली नाही.**

ग्रे रायनो घटनेबद्दल (About Grey Rhino Event)

- **"ग्रे रायनो" हा शब्द अमेरिकन लेखिका आणि धोरण विश्लेषक मिशेल वुकर (Michele Wucker)** यांनी तयार केला आहे.
- हा शब्द अशा **अत्यंत संभाव्य आणि उच्च परिणामकारक धोके** दर्शवतो, जे **स्पष्ट इशारे असूनही वारंवार दुर्लक्षित** केले जातात.
- **"ब्लॅक स्वान" घटनांपेक्षा (Black Swan Events)** — ज्या **दुर्मिळ आणि अनपेक्षित** असतात. **ग्रे रायनो घटना** या **दृश्यमान, अंदाज लावता येण्यासारख्या** असतात आणि त्या प्रामुख्याने **प्रणालीगत दुर्लक्ष किंवा उशिरा केलेल्या कृतीमुळे** घडतात.
- अशा घटनांची उदाहरणे म्हणजे — **हवामान बदलामुळे होणाऱ्या आपत्ती, आर्थिक संकटे, पायाभूत सुविधा कोसळणे**, किंवा **सार्वजनिक आरोग्य संकटे**, जी **दीर्घकालीन जोखमींपासून विकसित होतात.**

9. स्कारबरो शोल (Scarborough Shoal)

संदर्भ (Context)

- **फिलिपिन्सने चीनच्या स्कारबरो शोल येथे "निसर्ग संरक्षित क्षेत्र (Nature Reserve)" स्थापन करण्याच्या निर्णयाचा तीव्र निषेध केला आहे.** या कृतीमुळे **दक्षिण चीन**

समुद्रातील प्रादेशिक वादातील तणाव आणखी वाढला आहे.

स्कारबरो शोलबद्दल माहिती (About Scarborough Shoal)

- **चीनमधील हुआंग्यान बेट आणि फिलिपिन्समधील पनाटाग शोल म्हणून ओळखले जाणारे स्कारबोरो शोल हे दक्षिण चीन समुद्रात लुझोन (फिलिपिन्स) च्या पश्चिमेस सुमारे 220 किमी अंतरावर स्थित एक लहान प्रवाळद्वीप आहे.**
- त्यात उथळ खाऱ्या सरोवराला वेढलेल्या, सागरी जैवविविधता आणि मत्स्य संसाधनांनी समृद्ध असलेल्या खडक आणि खडकांची त्रिकोणी साखळी आहे.
- जागतिक व्यापार मार्गांसाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या प्रदेशात संभाव्य नौदल आणि हवाई पाळत ठेवण्याचे फायदे प्रदान करणारे शॉल धोरणात्मकदृष्ट्या महत्वाचे आहे.
- चीन आणि फिलीपिन्स दोघेही त्यावर सार्वभौमत्वाचा दावा करतातः
    - फिलिपिन्स आपला दावा यु. एन. सी. एल. ओ. एस. अंतर्गत निकटता आणि ई. ई. झेड. अधिकारांवर आधारित आहे.
    - चीन नऊ-डॅश रेषेतील आपल्या ऐतिहासिक सागरी प्रदेशाचा भाग म्हणून दावा करतो.

10. जागतिक मुष्टियुद्ध अजिंक्यपद स्पर्धा 2025 (World Boxing Championships 2025)

संदर्भ (Context)

- भारतीय खेळाडू जैस्मिन लांबोरिया आणि मीनाक्षी हूडा यांनी जागतिक मुष्टियुद्ध अजिंक्यपद स्पर्धा 2025 मध्ये सुवर्णपदक जिंकून भारतीय बॉक्सिंगच्या इतिहासात अभूतपूर्व यश संपादन केले आहे.

जागतिक मुष्टियुद्ध अजिंक्यपद स्पर्धा 2025 विषयी (About World Boxing Championships 2025)

- **यजमान देश:** ही स्पर्धा **लिव्हरपूल, युनायटेड किंगडम** येथे आयोजित करण्यात आली होती.
- **वैशिष्ट्य:** या आवृत्तीचे विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे — **पुरुष आणि महिला गटांची स्पर्धा पहिल्यांदाच एकत्र आयोजित** करण्यात आली, ज्यामुळे या स्पर्धेच्या इतिहासात हा एक **महत्त्वपूर्ण टप्पा** ठरला.

भारताची पदक सूची (India's Medal Tally):

- **सुवर्ण (Gold):**जैस्मिन लांबोरिया (57 किलो वर्ग), मीनाक्षी हूडा (48 किलो वर्ग)
- **रौप्य (Silver):** नुपूर श्योरन
- **कांस्य (Bronze):** पूजा राणी

कझाकस्तानने एकूण पदक तालिकेत अव्वल स्थान मिळवले, तर क्युबा आणि उझबेकिस्ताननेही प्रभावी कामगिरी केली.

11. लंगखुन महोत्सव (Langkhun Festival)

संदर्भ:

- तिवा आदिवासींनी अलीकडेच आसामच्या कार्बी आंगलोंग जिल्ह्यातील उमसोवाई गावात लांगखुन महोत्सव साजरा केला, जो समुदायासाठी एक महत्त्वाचा सांस्कृतिक आणि कृषी प्रसंग ठरला.

लंगखुन सणाविषयी:

- आसामच्या तिवा (लालुंग) समुदायाद्वारे साजरा केला जाणारा सामाजिक-धार्मिक उत्सव.
- रब्बी पिकाच्या समृद्ध हंगामासाठी प्रार्थना करण्यासाठी आणि शेतीच्या विपुलतेसाठी दैवी आशीर्वाद मिळविण्यासाठी दरवर्षी साजरा केला जातो.
- समुदायाचे सदस्य स्थानिक देवतांना कृतज्ञता आणि चांगल्या पिकाची आशा दर्शविणारे विधी अर्पण करतात.
- उत्सवांमध्ये पारंपरिक संगीत, नृत्य आणि सांप्रदायिक मेजवानी, तिवाची सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक सलोखा प्रतिबिंबित करतात.
- हा सण कृषी परंपरा, पिढ्यानपिढ्या असलेले बंधन आणि निसर्ग आणि पूर्वजांच्या चालीरीतींचा आदर देखील बळकट करतो.

12. कायमस्वरूपी रोखे (Perpetual Bonds)

संदर्भ (Context)

- **भारतीय नवीकरणीय ऊर्जा विकास संस्था लिमिटेड (IREDA)** ने आपल्या **दुसऱ्या कायमस्वरूपी रोख्यांच्या (Perpetual Bonds)** निर्गमातून **₹453 कोटी उभारले** आहेत. या रोख्यांवर वार्षिक **7.70% व्याजदर** असून, या उपक्रमाचा उद्देश **हरित ऊर्जा वित्तपुरवठ्यासाठी भांडवली पाया मजबूत करणे** हा आहे.

कायमस्वरूपी रोख्यांबद्दल (About Perpetual Bonds)

- **कायमस्वरूपी रोखे हे स्थिर उत्पन्न साधन (Fixed-Income Security)** आहेत, ज्यांना **मुदतपूर्व तारीख (maturity date)** नसते आणि ते **गुंतवणूकदारांना अनिश्चित काळासाठी व्याज पुरवतात.**
- या रोख्यांचा **जारीकर्ता (issuer)** मूळ रक्कम **परत करण्यास बांधील नसतो**, त्यामुळे हे संस्थेसाठी **भांडवलाचे कायमस्वरूपी स्त्रोत (permanent source of capital)** ठरतात.
- अशा रोख्यांना सामान्यतः **"पर्प्स (Perps)" किंवा "कन्सोल बॉण्ड्स (Consol Bonds)"** असेही म्हटले जाते. हे **बँका आणि वित्तीय संस्था Tier-I भांडवल वाढवण्यासाठी आणि दीर्घकालीन निधीला आधार देण्यासाठी** वापरतात.
- कायमस्वरूपी रोख्यांमध्ये **कर्ज (Debt)** आणि **भांडवल (Equity)** या दोन्हींचे गुणधर्म असतात.
- ते **रोख्याप्रमाणे नियमित व्याज देतात**, पण **मूळ रक्कम कधीही परत केली जात नाही**, त्यामुळे ते **भांडवलासारखे (equity-like)** असतात.
- **या रोख्यांवरील व्याज देयके काही परिस्थितींमध्ये स्थगित (deferred)** किंवा **रद्द (canceled)** केली जाऊ शकतात, हे त्या रोख्यांच्या **संरचनेवर आणि नियामक नियमांवर (regulatory norms)** अवलंबून असते.

13. पिंक टॅक्स (Pink Tax)

संदर्भ (Context)

- **राष्ट्रीय ग्राहक तक्रार निवारण आयोगाने (NCDRC)** अलीकडेच निर्णय दिला आहे की **कंपन्यांनी न्याय्य किंमत पद्धतींचे पालन करावे आणि लिंग-आधारित किंमतीतील भेदभाव (gender-based price discrimination)** टाळावा. जरी भारतात **पिंक टॅक्स नियंत्रित करणारा कोणताही विशिष्ट कायदा अस्तित्वात नाही**, तरीही आयोगाने **ग्राहकांच्या समान तत्त्वावर** भर दिला आहे.

पिंक टॅक्सबद्दल (About Pink Tax)

- **पिंक टॅक्स हा प्रत्यक्ष कर किंवा सरकारद्वारे लावलेला शुल्क नसतो.** हा शब्द **महिलांसाठी विकल्या जाणाऱ्या उत्पादनांवर किंवा सेवांवर कंपन्यांकडून आकारल्या जाणाऱ्या अतिरिक्त किंमतीसाठी** वापरला जातो, जे **पुरुषांसाठी असलेल्या समान उत्पादनांपेक्षा जास्त** असतात.
- या संकल्पनेद्वारे **लिंगावर आधारित किमतीतील असमानता (gender-based pricing disparity)** अधोरेखित केली जाते, जिथे महिला **समान दर्जाच्या वस्तू किंवा सेवांसाठी अधिक किंमत** देतात — आणि किंमतीतील फरक फक्त **पॅकेजिंग, रंग किंवा ब्रँडिंग** यापुरता मर्यादित असतो.
- **उदाहरणे:** रेजर्स, डिओडरंट्स, शॅम्पू, कपडे, खेळणी, ब्युटी सॅलून सेवा आणि ड्राय क्लिनिंग — या सर्व क्षेत्रांत **महिलांसाठी विकल्या जाणाऱ्या आवृत्त्या सामान्यतः अधिक महाग** असतात.
- भारतात सध्या **पिंक टॅक्सला कायदेशीर बंदी नाही**, तसेच **अशा प्रकारच्या बाजारभाव पद्धतींवर नियंत्रण ठेवणारे कोणतेही औपचारिक नियमन अस्तित्वात नाही.**

प्रयास शॉर्ट्स - MPSC लक्षवेध

1. आंतरराष्ट्रीय (International)

1.1 नेपाळमध्ये पहिल्या महिला पंतप्रधान – सुशीला कार्की तात्पुरत्या पंतप्रधानपदी (Nepal to Get First Woman Prime Minister as Sushila Karki Set for Oath as Interim Leader)

संदर्भ (Context)

- नेपाळचे राष्ट्रपती रामचंद्र पौडेल यांनी माजी मुख्य न्यायाधीश सुशीला कार्की यांची तात्पुरत्या पंतप्रधानपदी नियुक्ती केली असून, हा निर्णय देशाच्या इतिहासातील पहिल्यांदाच महिला पंतप्रधान होण्याचा टप्पा ठरला आहे.
- या नियुक्तीद्वारे सुशीला कार्की या नेपाळच्या पहिल्या महिला सरकारप्रमुख (Prime Minister) बनल्या आहेत.
- तात्पुरत्या नेतृत्वाचे उद्दिष्ट राजकीय स्थैर्य सुनिश्चित करणे आणि आगामी राष्ट्रीय निवडणुकांपूर्वी प्रशासन सुरळीत ठेवणे हे आहे.

2. राज्य (State)

2.1 हिमाचल प्रदेश 'पूर्ण साक्षर राज्य' घोषित (Himachal Pradesh Becomes a 'Fully Literate State')

संदर्भ (Context)

- **8 सप्टेंबर 2025 रोजी, आंतरराष्ट्रीय साक्षरता दिनानिमित्त,** मुख्यमंत्री **सुखविंदर सिंह सुक्खू यांनी हिमाचल प्रदेशला 'पूर्ण साक्षर राज्य'** घोषित केले.

बद्दल (About)

- या कामगिरीनंतर **हिमाचल प्रदेश त्या राज्यांच्या सूचित सामील झाला आहे ज्यांनी जवळपास संपूर्ण साक्षरता (near-total literacy)** साध्य केली आहे.
- **2025 मध्ये याआधीच खालील राज्यांनी पूर्ण साक्षरतेचा दर्जा मिळवला होता:**
  - **गोवा:** 99.7%
  - **मिझोराम:** 98.2%
  - **त्रिपुरा:** 95.6%

3. महाराष्ट्र (Maharashtra)

3.1 लघुउद्योग कर्ज वितरणात महाराष्ट्र आघाडीवर – SIDBI–CRIF अहवाल (Maharashtra Leads the Market for Small Business Credit: SIDBI–CRIF Report)

संदर्भ (Context)

- **SIDBI (Small Industries Development Bank of India)** आणि **CRIF High Mark** यांनी संयुक्तपणे प्रसिद्ध केलेल्या **"Small Business Spotlight"** अहवालातून भारतातील **लघुउद्योग कर्ज वितरणातील प्रमुख प्रवृत्तींचा** आढावा सादर करण्यात आला आहे.

माहिती (About)

- **राज्यानुसार निष्कर्ष (State-wise Findings):**
  - **महाराष्ट्र:** ₹6.0 लाख कोटी प्रलंबित कर्जासह प्रथम क्रमांक.
  - **तामिळनाडू:** ₹4.21 लाख कोटी – दुसऱ्या क्रमांकावर.
  - **गुजरात:** ₹3.69 लाख कोटी – तिसऱ्या क्रमांकावर.
  - **उत्तर प्रदेश:** ₹3.61 लाख कोटी – चौथ्या क्रमांकावर.
  - **कर्नाटक:** ₹3.18 लाख कोटी – पाचव्या क्रमांकावर.

वाढीचा ठळक मुद्दा (Growth Highlight): उत्तर प्रदेशाने 20.7% वार्षिक वाढ (YoY growth) नोंदवून **सर्वाधिक वाढ दर** साध्य केला आहे.

3.2 नाशिकमध्ये मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी CPRI ची चाचणी प्रयोगशाळेचे उद्घाटन केले (Maharashtra CM Inaugurates CPRI's Testing Lab in Nashik)

संदर्भ (Context)

- **महाराष्ट्राचे मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस** यांनी **नाशिकच्या शिलापूर येथे केंद्रीय विद्युत संशोधन संस्थेच्या (CPRI) प्रादेशिक चाचणी प्रयोगशाळेचे (Regional Testing Laboratory – RTL)** उद्घाटन केले.

बद्दल (About)

- ही प्रयोगशाळा **12व्या वित्त आयोगाच्या मंजुरीखाली स्थापन** करण्यात आली असून, ती **100 एकर क्षेत्रावर पसरलेली आहे** आणि **₹200 कोटींपेक्षा अधिक गुंतवणुकीने** उभारण्यात आली आहे.
- या नवीन प्रयोगशाळेमुळे **महाराष्ट्रातील विद्युत उपकरण उत्पादकांना त्यांच्या उत्पादनांच्या चाचणी व प्रमाणनासाठी हैदराबाद किंवा भोपाळ येथे पाठवावे लागणार नाही.**
- त्यामुळे **उद्योग क्षेत्राचा खर्च आणि प्रक्रिया पूर्ण होण्याचा कालावधी (turnaround time)** दोन्ही मोठ्या प्रमाणात **कमी होणार** आहेत.

4. संरक्षण (Defence)

4.1 भारत–रशिया बहुराष्ट्रीय संयुक्त सैन्य सराव 'ZAPAD 2025' (India–Russia Multilateral Joint Military Exercise ZAPAD 2025)

संदर्भ (Context)

- **9 सप्टेंबर 2025 रोजी 65 सदस्यांचा भारतीय सशस्त्र दलाचा ताफा** रशियातील **निझ्नी (Nizhniy) येथे स्थित मुलिनो प्रशिक्षण मैदानावर (Mulino Training Ground)** रवाना झाला.

- भारतीय दल **‘ZAPAD 2025’ या बहुराष्ट्रीय संयुक्त सैन्य सरावात (Multilateral Joint Military Exercise)** सहभागी होत आहे, जो **10 ते 16 सप्टेंबर 2025 दरम्यान** आयोजित केला जात आहे.
- या सरावाचा मुख्य उद्देश **सहभागी राष्ट्रांमधील परस्पर कार्यक्षमता (interoperability), समन्वय (coordination)** आणि **रणनीतिक सहकार्य (strategic cooperation)** वाढवणे हा आहे.

4.2 भारताने ‘आदि संस्कृती’ – जगातील पहिले डिजिटल आदिवासी विद्यापीठ सुरू केले (India Launches World’s First Digital Tribal University ‘Adi Sanskriti’)

संदर्भ (Context)

- **आदिवासी कार्य मंत्रालयाने (Ministry of Tribal Affairs)** दिल्लीतील **भारत मंडपम येथे आयोजित “आदि कर्मयोगी अभियान” राष्ट्रीय परिषदेदरम्यान** जगातील पहिल्या **डिजिटल आदिवासी विद्यापीठ “आदि संस्कृती” (Adi Sanskriti)** चे **बीटा संस्करण (beta version)** सुरू केले.
- या विद्यापीठाचा मुख्य उद्देश **आदिवासी कला, संस्कृती आणि ज्ञान प्रणालींचे जतन व प्रोत्साहन करणे, शाश्वत उपजीविकेच्या संधी निर्माण करणे,** आणि **डिजिटल शिक्षणाद्वारे आदिवासी समाजाला जागतिक स्तराशी जोडणे** हा आहे.

महत्त्व (Significance)

- हे पाऊल **आदिवासी समाजाचे डिजिटल सक्षमीकरण (digital empowerment)** करण्याच्या दिशेने एक अग्रगण्य पाऊल आहे.
- यामुळे **स्थानिक ज्ञान प्रणालींची (indigenous knowledge systems) दृश्यता आणि उपलब्धता वाढवली** जाईल.

4.3 भारताचा रोम येथे 4 थ्या कोस्ट गार्ड ग्लोबल शिखर परिषदेमध्ये सहभाग (India Participates in 4th Coast Guard Global Summit in Rome)

- **11 ते 12 सप्टेंबर 2025** दरम्यान **इटलीतील रोम येथे 4 थी कोस्ट गार्ड शिखर परिषद (CGGS)** आयोजित करण्यात आली.
- या परिषदेत **115 देशांचे प्रतिनिधी आणि अनेक आंतरराष्ट्रीय संस्था** सहभागी झाल्या.
- **इटली आणि जपान यांनी संयुक्त अध्यक्षस्थान भूषविले,** आणि परिषदेत **जागतिक सागरी सहकार्य (maritime cooperation), सुरक्षा (safety)** आणि **पर्यावरण संरक्षण (environmental protection)** यांवर भर देण्यात आला.

5. पुरस्कार (Award)

5.1 भारतीय चित्रपट दिग्दर्शिका अनुपर्णा रॉय यांना 82 व्या व्हेनिस चित्रपट महोत्सवात सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक पुरस्कार मिळाला (Indian Filmmaker Anuparna Roy Wins Best Director Award at 82nd Venice Film Festival)

- **भारतीय चित्रपट दिग्दर्शिका अनुपर्णा रॉय** यांना **82 व्या व्हेनिस चित्रपट महोत्सवाच्या ‘Orizzonti’ विभागात सर्वोत्कृष्ट दिग्दर्शक पुरस्कार (Best Director Award)** प्रदान करण्यात आला.
- अनुपर्णा रॉय यांच्या **“Songs of Forgotten Trees”** या चित्रपटाची निवड **या विभागातील एकमेव भारतीय प्रवेशिका (Indian Entry)** म्हणून झाली होती.
- या चित्रपटात **मुंबईतील दोन स्थलांतरित महिलांचे जीवन** दाखवले आहे, ज्यात **विस्थापन (displacement), संघर्षशीलता (resilience)** आणि **अस्मिता (identity)** या विषयांचा सखोल शोध घेण्यात आला आहे.

6. क्रीडा (Sport)

6.1 भारताने हॉकी पुरुष आशिया कप अजिंक्यपद 2025 जिंकले (India Wins Men’s Asia Cup Hockey Championship 2025)

- बिहारमधील **राजगीर हॉकी स्टेडियम (Rajgir Hockey Stadium)** येथे झालेल्या अंतिम सामन्यात भारताने **दक्षिण कोरियाचा (South Korea)** 4–1 असा पराभव करून हॉकी पुरुष आशिया कप हॉकी अजिंक्यपद 2025 जिंकले.
- **मुख्य मुद्दे (Key Points):**
  - या विजयासह भारताने **आपले चौथे आशिया कप (Asia Cup) विजेतेपद** पटकावले असून **2017 नंतरच्या आठ वर्षांच्या प्रतीक्षेला पूर्णविराम** मिळाला.
  - या विजयामुळे भारताने **आंतरराष्ट्रीय हॉकी महासंघ (FIH – International Hockey Federation) पुरुष हॉकी विश्वचषक 2026 (Men’s Hockey World Cup 2026)** साठी पात्रता निश्चित केली आहे, जो **नेदरलँड्स (Netherlands)** आणि **बेल्जियम (Belgium)** येथे संयुक्तपणे आयोजित केला जाणार आहे.

6.2 आयसीसीने 13व्या महिला विश्वचषकासाठी ‘विल टू विन’ अभियान सुरू केले (ICC Launches ‘Will to Win’ Campaign for 13th Women’s World Cup)

- **आंतरराष्ट्रीय क्रिकेट परिषदे (ICC – International Cricket Council)** ने 13व्या **महिला क्रिकेट विश्वचषक 2025 (Women’s Cricket World Cup 2025)** पूर्वी

आपले प्रमुख अभियान **“विल टू विन (Will to Win)”** सुरू केले आहे.

- या अभियानाचा उद्देश जगभरातील **महिला क्रिकेटपटूंच्या जिद्द, चिकाटी आणि दृढनिश्चयाचा गौरव** करणे असून, पुढील पिढीतील **खेळाडू आणि चाहत्यांना प्रेरणा देणे** हा आहे.
- **स्पर्धेचे तपशील (Tournament Details):**
    - **आयोजक देश (Host Countries):** भारत (India) आणि श्रीलंका (Sri Lanka)
    - 2025 मधील हा विश्वचषक **दक्षिण आशियातील (South Asia)** महिला क्रिकेटसाठी एक **ऐतिहासिक टप्पा (landmark event)** ठरेल, जो **प्रतिभा प्रदर्शित करण्यासोबतच क्रीडाक्षेत्रातील लिंगसमतेला (gender equality in sports)** प्रोत्साहन देईल.

7. महत्त्वाचे दिवस (Important Day)

राष्ट्रीय वन शहीद दिन – 11 सप्टेंबर 2025 (National Forest Martyrs Day – 11th September 2025)

- **राष्ट्रीय वन शहीद दिन (National Forest Martyrs Day)** दरवर्षी **11 सप्टेंबर** रोजी संपूर्ण भारतात साजरा केला जातो.
- **संकल्पना (Theme – 2025):** *“शहीदांना स्मरूया, वने जपूया (Remembering Martyrs, Protecting Forests)”*
- हा दिवस **वन कर्मचारी (forest personnel)** आणि **स्थानिक समुदायातील सदस्यांनी (community members)** भारताच्या **वने आणि वन्यजीवांचे (forests and wildlife)** रक्षण करताना दिलेल्या **बलिदानाच्या (sacrifice)** सन्मानार्थ पाळला जातो.
- **2013 साली**, भारत सरकारच्या **पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालयाने (MoEF&CC – Ministry of Environment, Forest and Climate Change) 11 सप्टेंबर** हा दिवस **राष्ट्रीय वन शहीद दिन (National Forest Martyrs Day)** म्हणून अधिकृतपणे घोषित केला, ज्याद्वारे **वनसंवर्धनासाठी आपले जीवन अर्पण करणाऱ्यांची (forest conservation)** आठवण ठेवली जाते.